

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

ÇAĞDAŞ UYGURCADA KIPLİK: DİLBİLGİSEL BİÇİMBİRİMLER

Emre ÇETİNKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

ÇAĞDAŞ UYGURCADA KIPLİK: DİLBİLGİSEL BİÇİMBİRİMLER

Emre ÇETİNKAYA

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

12/06/2019

[İmza]

Emre ÇETİNKAYA

“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Nurettin Demir** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Emre ÇETİNKAYA

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleŐmesinde emeği geçen danışmanım Prof. Dr. Nurettin Demir'e teŐekkürü bir borç bilirim.

Lisans eğitimimden itibaren yanımda olan, hiçbir konuda desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Emine Yılmaz'a ayrıca minnettarım.

ÇalıŐmayı dikkatlice okuyup önerilerde bulunan Doç. Dr. İbrahim Ahmet Aydemir'e, Doç. Dr. Sema Aslan Demir'e, Dr. Öğr. Görevlisi Melike Üzüm'e; anadiliyle ilgili bitmek bilmeyen sorularıma sabırla cevap veren Türkizat Basir'e katkılarından dolayı teşekkür etmek isterim.

Son olarak her daim desteğini hissettiren, hayattaki önceliklerimi hatırlatan Zeynep Tözluyurt'a ve aileme desteklerinden dolayı teŐekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

ÇETİNKAYA, Emre. *Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgiselleşmiş Biçimbirimler*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Bu çalışma, Çağdaş Uygurca kip kategorilerini işlev ağırlıklı betimlemeyi amaçlamaktadır. Tezde kiplik, önermede bildirilenler karşısında konuşurun öznel tutum ve görünüşlerini yansıtan semantik kategori olarak kurgulanmıştır. Kip ise kiplik işaretleyen dilbilgisel biçimbirimlerden ibarettir.

Tezde ele alınan biçimbirimler, temel kiplik alanlar olan isteme-olasılık ve gereklilik üst başlığı altında sınıflandırılmıştır. Ayrıca isteme kipleri kendi içerisinde emir, gönüllülük, istek ve hipotetik işaretleyici olarak beş alt başlığa bölünmüştür. Bu başlıklandırma sırasında, ilgili biçimbirimler çok anlamlı olarak kurgulansa da baskın semantik özellikleri ön plana çıkarılmıştır. Buna ek olarak belirli tipolojik özellikler kullanılmaya gayret gösterilmiştir.

Ayrıca tezde, Çağdaş Uygurca kip kategorilerini doğru betimleyebilmek için art-zamanlı verilerden yararlanılmıştır. Çok kısıtlı olmakla birlikte, tezin kaynak dilinin Türkçe olması ve Çağdaş Uygurcayla Türkçenin akraba diller olmasından dolayı iki dildeki veriler karşılaştırılmıştır. Tezin amacı, kiplik gibi sınırları çizilmesi zor bir alanda biçimsel bir yön belirlemek ve Çağdaş Uygurcada kip kategorileri için temel bir model oluşturmaktır. Bu bağlamda tez, giriş niteliğinde okunmalıdır.

Anahtar Sözcükler

Çağdaş Uygurca, Kiplik, Kip, Anlambilim, Biçimbilgisi

ABSTRACT

ÇETİNKAYA, Emre. *Modality in Modern Uyghur: Grammaticalised Morphemes*, Master Thesis, Ankara, 2019.

This study aims to describe Modern Uyghur modal categories as function oriented. In the thesis, the modality was evaluated as the semantic category that reflects the subjective attitudes and opinions of the speaker. The concept of mood consist of gramatical morpheme that indicate modality.

The morphemes discussed in the thesis are classified in the headings, which are the basic modal fields, the volition, possibility and necessity. In addition, the volitional moods are divided into four sub-headings: imperative, optative, voluntative and hypothetical mood. The morphemes discussed in this classification were evaluated as polysemy. Nevertheless, the dominant semantic features were highlighted. As well as specific typological criteria are included.

In the thesis, historical data were also used to better explain the Uyghur moods category. Although very limited, since the source language of the thesis is Turkish and Modern Uyghur and Turkish are related languages, the data in two languages are compared. The aim of the thesis is to establish a formal direction in a difficult-to-draw area, such as modality, and in this context to form a basis for the study of Modern Uyghur mood categories.

Key Words

Modern Uyghur, Modality, Mood, Semantic, Morphology

KISALTMALAR DİZİNİ

SB4:	<i>Su Boyunda 4. Cilt (Roman)</i>
MUG:	<i>Modern Uyghur Grammar</i>
YUG:	<i>Yeni Uygur Türkçesi Grameri</i>
UHD:	<i>Uygur Halk Destanları</i>
TAM:	<i>Tense-Aspect-Modality</i>

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 1. *Coates'in kiplik sınıflandırması*

Tablo 2. *Van der Auwera'nın kiplik sınıflandırması*

Tablo 3. *Rentzsch'in Türkçe epistemik skalası*

Tablo 4. *Yükümlülük kipliğinin öznellik-nesnellik tablosu*

Tablo 5. *Palmer'e göre bilginin kaynağı ve güvenilirliği arasındaki ilişki*

Tablo 6. *Bybee'a göre olasılık kipliğinin semantik haritası*

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
I. GİRİŞ.....	1
1. KONU	1
2. AMAÇ.....	2
3. YÖNTEM	2
4. SINIRLILIKLAR.....	3
5. LİTERATÜR ÖZETİ.....	4
5.1 Türk Dillerinde Kip ve Kiplikle İlgili Çalışmalar.....	4
5.2 Çağdaş Uygurcada Kip ve Kiplikle İlgili Çalışmalar	6
6. TEMEL KAVRAMLAR.....	7
6.1 Kip ve Kiplik	7
6.2 Gerçeklik ve Gerçek Dışılık	10
6.3 Belirsizlik ve Çok Anlamlılık	11
7. KİPLİK SINIFLANDIRMALARI	12
7.1 Bilgi Kipliği.....	15
7.2 Yükümlülük Kipliği.....	16

7.3 Devinim Kipliği	17
8. EVIDENSİYELLİK	18
II. ÇAĞDAŞ UYGURCADA KİP KATEGORİSİ.....	21
1. İSTEME KİPİ.....	21
1.1 Emir.....	22
1.1.1 Özne Referansı.....	24
1.1.2 Tekil Emir	26
1.1.3 Çoğul Emir.....	27
1.1.4 Olumsuz Emir (Yasaklama).....	30
1.1.5 {-GIn}	30
1.2 Gönüllülük.....	32
1.2.3 Soru.....	34
1.2.4 Gönüllük Birinci Kişi ve Kişiler	35
1.2.5 Gönüllülük Üçüncü Kişi ve Kişiler	37
1.3 Hipotetik İşaretleyici	40
1.3.1 Özne İşaretleme Sistemi	42
1.3.2 Hipotetik İşaretleyici + {-çu}	44
1.3.3 Hipotetik İşaretleyici + {(i)ken} / {(i)di}	45
1.4 İstek.....	46
1.4.1 İstek İşaretleyicisinin Çok Anlamlılığı.....	48
1.4.2 {-GAy} + {-IA}	50
1.4.3 Olumsuz İstek	52
1.4.4 {-mAkçI bol-}	53
1.5 İsteme İşaretleyicisi Olarak {(A/U)r ve -mAs}.....	54
2. GEREKLİLİK KİPİ	56
2.1 {(I)ş kerek/lazim/vacib}.....	59

2.2 {-GULUK}.....	62
2.3 {-dİġan}.....	62
2.4 {-masa + bolma-}.....	63
3. OLASILIK KİPİ.....	65
3.1 Bir Dil Evrenseli Olarak <i>Olanak>İzin>Bilgi Kipliği</i> Gelişimi.....	70
3.2 {-sA+kêrek}	74
III. SONUÇ	77
KAYNAKLAR	80
EKLER	
EK 1: TÜRKÇE TEZ ORİJİNALLİK RAPORU	85
EK 2: İNGİLİZCE TEZ ORİJİNALLİK RAPORU	86
EK 3: TÜRKÇE ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU	87
EK 4: İNGİLİZCE ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU	88

I. GİRİŞ

1. KONU

Bu çalışmanın konusunu, bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan Çağdaş Uygurcada, dilbilgiselleşmiş kiplik işaretleyicilerinin yani kiplerin işlev ağırlıklı incelenmesi oluşturmaktadır. Kip terimi, Türkçe dilbilgisi kitaplarında genellikle zaman-görünüş-kip (TAM) kategorilerini kapsayan bir çatı ulam olarak kullanılmaktadır (krş. Eker 2002; Korkmaz 2003). Fakat tezde, kiplik literatürü doğrultusunda, kip kavramı kiplik işaretleyen dilbilgiselleşmiş biçimbirimler olarak kurgulanacaktır. Dilbilgiselleşmiş biçimbirimlerden ise bağımlı biçimbirimler yani ekler ve biçim sözdizimsel yapılar anlaşılacaktır.

Çağdaş Uygurca ve Türkçe gibi fiil çekim paradigmalarında çok anlamlı işaretleyicilere sahip olan eklemeli dillerde, yukarıda bahsedilen kip-zaman-görünüş kategorileri çoğunlukla iç içe geçmiş durumdadır. Bu yüzden tezde, doğrudan biçimbirimleri sınıflandırmak yerine, biçim-işlev denkliliğine odaklanılacaktır. Yine de bu çalışmanın tamamıyla edimbilimsel verileri dikkate aldığı söylemek zordur. Bunun yerine, ele alınan örneklerin izin verdiği durumlarda edimsel koşullar göz önünde bulundurulacaktır.

Burada belirtmemiz gereken konulardan birisi de kip kavramının bitimli cümlelerle ilgili olmasıdır. Yan cümle işaretleyicileri her ne kadar kiplik anlamları işaretlese de tezde ele alınmayacaktır. İstisna olarak *-sA* ve *-mAkçI* gibi hem yan cümle hem temel cümle işaretleyen biçimbirimlerin daha çok temel cümle işlevleri üzerinde durulacak, yan cümle işlevlerinin farklarından kısaca bahsedilecektir.

Tezde her ne kadar çağdaş bir Türk dilini eş-zamanlı ele alacak olsak da Çağdaş Uygurcaya ışık tutacağını düşündüğümüz bölümlerde art-zamanlı olarak Eski Türkçe (8.-12.yy) ve Orta Türkçe (13.-19.yy) dil verilerinden yararlanılacaktır. Ek olarak tezin kaynak dilinin Türkçe olması ve Türkçeye Çağdaş Uygurcanın akraba diller olması

sebebiyle, yer yer karşılaştırmalı dilbilim verilerinden de yararlanılacaktır. Buradaki amacımız da benzer şekilde Çağdaş Uygurca kip kategorisini daha iyi açıklayabilmektir.

Tezde ele alınacak olan *olasılık-gereklilik-isteme* kiplerinin her biri, ayrı ayrı çalışmalarda işlenebilecek genişliktedir. Bu yüzden tezin amacı, bu kategorileri bütün yönleriyle incelemekten çok, işlevsel bir çerçeve çizmek olacaktır.

2. AMAÇ

Genetik ve tipolojik özellikler baz alınarak oluşturulan Türk dilleri sınıflandırmasında Doğu veya Güney Doğu grubu olarak sınıflandırılan Çağdaş Uygurca, eski Uygurca (8.-11.yy) ve Çağatay yazı dilinin (15.-20.yy) doğrudan devamıdır (detaylar için Yılmaz 2002'e bakılabilir). Bu yönüyle Çağdaş Uygurca kesintisiz sayılabilecek bin üç yüz yıllık bir yazı geleneğine sahiptir. Ayrıca Çağdaş Uygurcaya şekil veren bu yazı geleneğinin erken döneminde Toharca, Çince; geç döneminde Arapça ve Farsça gibi farklı dil ailelerine mensup dillerle etkileşim içerisinde bulunmuştur.

Tezde de yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden Türk dilleri içerisinde özel bir yere sahip olan Çağdaş Uygurcanın kiplerinin işlev ağırlıklı olarak ele alınması hedeflenmektedir. Farklı çalışmalarda birbirinden bağımsız olarak gereklik ve isteme kipleri ele alınmakla birlikte, bütün olarak kipliği hedef alan bir çalışma yapılmamıştır. Tez, Çağdaş Uygurcanın kiplik işaretleyen dilbilgisel yapılarını bir bütün olarak sunmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda tez, Çağdaş Uygurca kip kategorilerine giriş niteliğinde olup, konuya son nokta koyma iddiasında olmayacaktır.

3. YÖNTEM

Nitel araştırma yöntemleri kullanılan bu çalışmada, Çağdaş Uygurca kipleri, Aslan Demir'in 2007b ve 2008'de kullanmış olduğu terminoloji ve Johanson 2008'in Türk dilleriyle ilgili kip sınıflandırmasına bağlı kalınarak ele alınacaktır.

Tezde kullanılan örnekler çoğunlukla Prof. Dr. Nurettin Demir'in yürütücülüğünü yaptığı proje çerçevesinde Çağdaş Uygurcadan Türkçeye çevirmekte olduğumuz *Su Boyunda* "Su Boyide" isimli eserden alınacaktır. Daha küçük bir bölüm ise, daha önce çevrili yapılmış metinler ve ilgili konular üzerine yapılmış çalışmalardaki örnekler oluşturacaktır.

Giriş kısmından sonra, ilk olarak kip ve kiplik terimlerinin kuramsal yapısını oluşturan teorik çerçeve sunulacaktır. Daha sonra sırasıyla Çağdaş Uygurcada isteme, gereklilik ve olasılık kipleri ele alındıktan sonra sonuç bölümüne geçilecektir.

4. SINIRLILIKLAR

Anlambilimsel bir fenomen olan kiplik, dile kodlanmasıyla birlikte biçimsel bir yön de kazanmaktadır. Bu biçimsel yön dillerde zarflar, yüklemeler, bürünsel öğeler, ekler ve biçim-sözdizimsel yapılarla ortaya çıkabilmektedir. Tezin sınırları bu yapıların dilbilgiselleşmiş olanları yani ekler ve biçim-sözdizimsel işaretleyicilerle sınırlı kalacaktır. Burada belirtmemiz gerekir tezde, bahsedilen biçimbirimler ele alınırken biçim-işlev denkliliğine odaklanılacaktır. Edibilimsel koşulları tamamıyla dikkate almak bu çalışmanın sınırlılıklarını aşmaktadır. Zaten kullandığımız örneklerin birçoğu edebi metinlerden alınacaktır ve iletişim esnasında ortaya çıkan söz-edimi metnin kendi dinamikleriyle sınırlandırılacaktır.

İlk dönem kiplik çalışmalarında, bilgi kipliğinin bir alt anlamsal alanı veya bilgi kipliğiyle birlikte önerme kipliğini oluşturduğu düşünülen evidensiyellik, bu çalışmada kiplik bir ulam olarak değerlendirilmeyecektir.

Yukarıda, çalışmada ele örneklerin edebi metinlerden alındığından bahsetmiştik., sadece -gUIUK biçimbirimini ele aldığımız bölümde, bu işaretleyicinin standart dilde kiplik işlevinin olmamasından dolayı, Hoten diyalekti dil malzemelerinden faydalanılacaktır.

5. LİTERATÜR ÖZETİ

5.1 Türk Dillerinde Kip ve Kiplikle İlgili Çalışmalar

Türkoloji araştırmalarında kiplik üzerine yazılan ilk tezlerden birisi olan Kılıç 2004, Kırgızcada bilgi kipliğine odaklanır. Bugün kiplikten ayrı bir kategori olduğu düşünülen evidensiyellik ve bilgi kipliğinin farklı skalaları arasındaki ilişki üzerine kurulan bu çalışma, daha sonra yapılan kiplik çalışmalarına terminoloji ve teorik açıdan önemli katkılar sunmuştur.

Türkçe kiplik çalışmalarında yol gösterici ve başlangıç çalışmalarından olan Aslan Demir 2007b ve 2008’de, Türkçe isteme kipleri semantik ve pragmatik veriler ışığında ele alınmıştır. Aslan Demir’in çalışması, bu tezin çıkış noktası olmasına ek olarak tezde kullanılan terminolojiyi de oluşturmaktadır.

Türkoloji araştırmalarında kiplik konusu bir bütün olarak ele alan çalışmalardan birisi Johanson 2009’a aittir. Her ne kadar bu çalışmada Türk dillerinin hepsi yer almasa da Johanson farklı alt gruplardan Türk dillerine yer vermiştir. Gereklilik, olasılık ve isteme olarak üç ana kiplik anlam kurgulayan Johanson, kiplik işaretleyen biçimbirimleri sentetik ve analitik olmak üzere ikiye ayırır. Sentetik işaretleyiciler *-sA*, *-GAy*, *-A* gibi fiil çekim paradigmalarından meydana gelmektedir. Analitik işaretleyicileri ise lazım, gerek gibi isim veya fiil yüklemleştirciler oluşturmaktadır. Bu çalışmanın başka bir önemi de Türkoloji literatüründe bazı kavram kargaşaları için, çözüm önerileri sunmasıdır. Örneğin birçok Türk dilinde benzer işlevlerle kullanılan ve şart-kipi, şart-istek kipi, şart-zarf fiili gibi farklı başlıklarda ele alınan *-sA* biçimbirimi için Johanson *hipopetik işaretleyici* [hypotetic marker] terimini tercih eder. Bu tercihin gerekçesi ister yan cümle ister temel cümle işaretlesin bahsedilen biçimbirim her daim varsayımsal bir anlamı kodlamasıdır.

Johanson 2014’te, Türk dillerinde *isteme kiplerini* [volitional moods] ele aldığı çalışmasında 2008’e göre farklı alt-gruplarından farklı Türk dillerine yer verir. Bu çalışmada kip terimi, tezde kullanıldığı şekliyle dilbilgiselleşmiş biçimbirimlerden meydana gelmektedir. Johanson, isteme üst başlığında emir, istek, hipotetik kip,

gönüllülük kiplerine yer vermektedir. Tezin aynı başlıklı kısmında da bu çalışmaya benzer bir yön çizilmiştir.

Kiplik incelemelerinde farklı alt gruplardan Türk dillerine yer veren başka bir çalışma da Rentzsch 2015'e aittir. Bu çalışmada, Türk dillerinde kiplik veya -Rentzsch'in daha doğru bulduğu terimle kipsellik- konusu hem art-zamanlı hem de eş zamanlı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Rentzsch, geliştirmiş olduğu kiplik sınıflandırmasında, kiplik ve görünüş ilişkisi üzerine kurulu bir sistem ortaya koymuştur. Bu sistemde, *gidelim* (gönüllülük+geleceğe yönelik bakış açısı) gibi görünüşle aynı katmanı paylaşan yani hem görünüş hem kiplik işaretleyen biçimbirimler Mod1 olarak sınıflandırılır. Mod2 ise *yapmam gerekiyor* gibi bünyesinde doğal bir görünüşsel anlam taşımayan ve üzerine görünüş işaretleyicisi alan biçimbirimlerden meydana gelmektedir.

Rentzsch 2013'te Türk dillerinde kiplik anlamların art-zamanlı haritasını, temelde van der Auwera ve Pluguian 1998'e dayanarak ele almıştır. Bu çalışmada Rentzsch sınıflandırmasına ek olarak, van der Auwera tarafından geliştirilen temelde *olasılılık-gereklilik* ayırımına dayanan *katılımcı-içi kiplik* [participiant-internal modality] ve *katılımcı-dışı kiplik* [participiant-external modality] sınıflandırmasına da başvurmuştur.

Genel Türk dillerini hedef almamakla birlikte burada anmamız gereken başka bir çalışma da, Rentzsch'in *Modality in Baburnama* isimli küçük bir kitap hacmindeki makalesidir. Rentzsch, bu çalışmada kendi sınıflandırması çerçevesinde, Çağatay yazı dilinin önemli eserlerinden *Babürname'de* (1494-1529) kiplik kategorilerini incelemiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Çağdaş Uygurca Çağatay yazı dilinin doğrudan devamıdır. Bu yüzden Rentzsch'in çalışması hem ilgili bölümlerde art-zamanlı değişimleri inceleyebilmemiz hem de doğrudan Çağdaş Uygurcaya kip kategorilerine ışık tutabilmemiz adına önem taşımaktadır.

Abish tarafından kaleme alınan *Modality in Kazakh as Spoken in China* (2016), Çin'de konuşulan Türk dillerinden Kazakçanın kiplik kategorisini bir bütün olarak sunmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın bazı bölümlerinde, Çağdaş Uygurca ve Kazakça veriler karşılaştırılmıştır.

Art-zamanlı bir başka çalışma ise Üzüm 2017'e aittir. Üzüm, Kısas-1 Enbiya özelinde Eski Anadolu Türkçesinde (11-15.yy) bilgi kipliğini bütün detaylarıyla ele almıştır.

Aslında tezimiz açısından Eski Anadolu Türkçesi veya Batı Orta Türkçesi üzerine yazılmış çalışmalar doğrudan bir kaynak niteliği taşımamaktadır. Çünkü daha onuncu yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan kopan Oğuz kitleleri, Anadolu'da Doğu Türkçesinden farklı bir yazı dili geliştirmiştir. Yani Çağdaş Uygurca ile Eski Anadolu Türkçesi arasında organik bir bağdan söz etmek mümkün değildir. Fakat Üzüm'ün çalışması, Türkiye'de bilgi kipliği üzerine yapılmış çalışmalar arasında, kuramsal çerçevesi en geniş çalışmadır. Bu yüzden tezimizin teorik bölümünde yer alacaktır.

5.2 Çağdaş Uygurcada Kip ve Kiplikle İlgili Çalışmalar

Çağdaş Uygurca dilbilgisi üzerine yapılmış kapsamlı çalışmalardan birisi, Tömür'ün 1987 yılında yazılmış olan *Hazirqi Zaman Uyğur Tiliniñ Grammatikisi* adlı eserdir. Döneminin çağdaş dilbilimsel verilerini kullanan Tömür, Çağdaş Uygurca kip kategorisini işlev ağırlıklı bir yöntemle incelemiştir. Ayrıca bu çalışma Çağdaş Uygurca dilbilgisi çalışmalarına görünüşsel ve kipsel bakış açısını getirmesi bakımından önem taşımaktadır (Tohti 2013'den aktaran Baisier 2018).

Dilbilgisi kitaplarının ilgili bölümlerini bir kenara bırakırsak Çağdaş Uygurca kiplik ile ilgili yazılmış ilk çalışma Yakup 2009b'dir. Türkçe ve Çağdaş Uygurcada gereklilik işaretleyicilerini ele alan Yakup, iki dilin sahip olduğu bağımlı biçimbirimler, biçimsözdizimsel yapılar ve art-eylemlerden oluşan gereklilik işaretleyicilerini hem karşılaştırmalı hem de betimleyici şekilde işlemiştir.

Çağdaş Uygurca isteme kiplerine odaklanan Memtimin 2016, temelde Johanson 2014'e dayanan bir sınıflandırma kullanmıştır. Fakat bu çalışma Johanson'un çalışmasının aksine betimleyici olmaktan uzaktır. Yazar, çoğunlukla Çağdaş Uygurcada ele aldığı kiplerle ilgili bazı gözlemleri üzerinde durmuştur.

Rentzsch'in 2005 yılında yayımlanan *Aspekt im Neuuigurischen* adlı çalışmasında, her ne kadar kip ve kiplik değil görünüş kategorisini ele almış olsa da Çağdaş Uygurca gibi fiil çekim paradigmasında çok anlamlı biçimbirimlerin olduğu dillerde bu kategoriler iç içe geçmiş durumdadır. Bu yüzden yazar görünüşe ek olarak ilgili bölümlerde zaman ve kiplik üzerinde de durmaktadır.

Burada anılması gereken bir başka çalışma da Baisier 2018'e aittir. Çağdaş Uygurca ve Türkçe geçmiş zaman işaretleyicilerini karşılaştırmalı dilbilim verili çerçevesinde ele alan yazar, zaman kategorisini ek olarak görünüş ve kip kategorilerinin kesiştiği noktalar üzerinde de durmuştur. Aslında çalışmanın ağırlıklı kısmını zaman ve görünüş kategorileri oluşturmaktadır. Fakat görece az olmakla birlikte, kipi de çalışmada önemli bir yer tuttuğunu belirtmeliyiz.

6. TEMEL KAVRAMLAR

6.1 Kip ve Kiplik

Türkçe kip “şekil, biçim” kelimesinden türetilen kiplik kelimesi, Batı dillerinde “ölçü, limit” anlamlarına gelen Latince kökenli modus terimine karşılık olarak kullanılır. (İng. *modality*, Alm. *modalität*, Fr. *modalité*).

İlk olarak felsefeciler tarafından ele alınan *kiplik* [modality] kavramı, önermelerin doğruluk ve yanlışlığının dil-gerçeklik ilişkisi içinde ele alınmasıyla ortaya çıkar ve mantık felsefesinin bir alt alanı olarak değerlendirilir. Önerme ise mantık çalışmalarında doğru veya yanlış bir yargı bildiren dilsel birim olarak tanımlanır. Gabbay'a göre, Aristo'nun (MÖ 384-322) önermelerin ifadesini zorunluluk ve olasılığa dayandırdığı sınıflandırması, hem felsefe çalışmalarına hem de yirminci yüzyılda başlayacak olan dilbilimsel kiplik çalışmalarına temel oluşturur (2006: 2-3).

Dilbilimsel kiplik çalışmalarının başlangıcı genellikle Jespersen'e dayandırılır. Eserinde önermeleri *ikili* (binary) bir ayrımla inceleyen Jespersen, ifadelerin birbirinden ayrılmasındaki temel dayanağa *istek* [will] kavramını yerleştirir (1924: 324). Bu sınıflandırmaya göre önermeler bir istek ögesi içeren ve bir istek ögesi içermeyen olarak ikiye ayrılır ve dilbilimsel kiplik çalışmalarında, felsefi mantıktaki olasılık-zorunluluk ayrımına ek olarak istek anlamsal bir alan olarak yer edinir. Fakat burada belirtmek gerekir, Jespersen'in bahsetmiş olduğu istek kavramı, istek kipi-kipliği değil emir, istek, gönüllülük, rica, temenni vb. ifadeleri içine alan bütüncül bir isteme anlam alanıdır (Türkçede isteme anlam alanı için bk. Aslan Demir 2007b ve 2008).

Jespersen'den sonra yapılan kiplik sınıflandırmaları da istek ögesini dahil edenler (Palmer 2001; Rentzsch 2015) ve istek ögesini kiplik bir anlam kabul etmeyip, olasılık - zorunluluk ayırımını devam ettirenler (Bybee-Fleischman 1995; van der Auwera-Plungian 1998) olarak ikiye ayrılmıştır. Kiplik sınıflandırmasındaki bu ayırım, doğal olarak kiplik kavramından ne anlaşılması gerektiğini de etkilemiş, konu üzerinde farklı tanımların kullanılmasına ve birbirinden farklı terminolojilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kiplik sınıflandırmalarından kaynaklanan bu tanım ve terminoloji sorunlarına değinen Rentzsch, kipliğin çoğu defa tek başına sınıflandırılması zor olan öğelerin çöp tenekesi ulamı (Dustbin Category) olduğunu ifade eder (2013: 30).

Kiplik tanımını zorlaştıran başka bir unsur, kipliğin görünüş ve zaman gibi dilbilgisel kategorilerin aksine, olayın iç dinamikleriyle alakalı olmayışıdır:

- (1) Ahmet dün akşam köye geldi.
- (2) Ahmet dün akşam köye geliyordu.
- (3) Ahmet dün akşam köye gelmeliydi.

Önerme (1)de *-DX* biçimbirimiyle işaretlenen *gelmek* eylemi, konuşma anı referans alınarak oluşturulan zaman çizgisinde geçmişe konuşlanır ve aynı biçimbirim *gerçek dünya* [factual] bilgisinin dilbilgisel bir kategoriye dönüşmesini sağlar. Benzer şekilde önerme (2)de *-DX* biçimbirimi geçmiş zamanı işaretlerken, kendisinden önce gelen – (*I*)*yor* biçimbirimi olayın zaman-görünüşel yapısına atıfta bulunarak *sınırlar-arası*¹ [intraterminal] bir görünüşü işaretler, yani olayın başlangıcı geçilmiş bitiş sınırına henüz ulaşılmamıştır. Her iki önermedeki (1 ve 2) zaman ve görünüş işaretleyen biçimbirimler gerçek dünya bilgisini kodlarken, örnek (3)de gereklilik işaretleyen *-mAll* biçimbirimi olayın iç karakteristiğini değil, Ahmet'in dün akşam köye varmamış olmasını, konuşurun nasıl değerlendirdiğini işaretler. Ayrıca *-mAll* gibi kipler *çok anlamlılığa* [polysemy] açıktır. Konuşurun tutumu edimsel şartlara göre *Ahmet'i dün köyün yakınlarında gördüm*,

¹ *Görünüş* [aspect] terminolojisi için bk. Johanson 2000 ve 2016, Aydemir 2010.

şimdiye çoktan gelmiş olmalıydı, gibi *bilgi kipliği* [epistemic modality] temelinde bir okumaya açıkken; *Ahmet bize söz verdi*, *şimdiye çoktan gelmiş olmalıydı* gibi okumalarla *yükümlülük kipliği* [deontic modality] içinde değerlendirmeler mümkündür.

Bugüne kadar yapılan kiplik tanımları bir bütün olarak değerlendiren Narrog ise, olanaklılık-zorunluluk ve istek ayırımına ek olarak, öznel-nesnel, olgusal-olgusuzluk, gerçeklik-gerçek dışılık² gibi ikili ayrımların kiplik kavramını tanımlamak için kullanıldığını belirtir. Narrog ayrıca kiplik gibi anlamsal kategorilerin tek bir doğru tanımının olamayacağını ve sınırlandırılmasındaki zorluklara rağmen daha çok kullanılan ölçütün *konuşur tutumu* olduğunu aktarır (2005: 678-679).

Tanımlamadaki farklı görüş ve sorunlara rağmen, tezde kiplik ikili bir ayırım yerine en kapsayıcı şekilde, önermede bildirilenler karşısında konuşurun öznel tutum ve görüşlerini ifade eden semantik kategori (Bussmann 1996: 754) olarak ele alınacaktır. Ayrıca isteme anlam alanı kiplik bir kategori olarak değerlendirilecek ve *olasılık-gereklilik-isteme* üçlüsü temel kiplik anlamlar olarak kurgulanacaktır.

Kiplik tanımına benzer şekilde, kip kavramından ne anlaşılması gerektiği ilgili literatürde farklı görüşleri barındırır. Bazı dilbilimcilere göre kip, semantik değeri edim söz ve etki söz eylemi esnasında ortaya çıkan biçimbirimler olduğu için söz edimi alanıyla ilgili bir kavramken (van der Auwera-Plungian 1998), bazı dilbilimcilere göre kipliğin dilbilgisellemiş biçimlerinden ibarettir (Bybee-Fleischman 1995: 2). Kiplerin işaretlediği emir, istek, olasılık gibi semantik alanların kiplik anlamlarla ilişkisinden dolayı tezde, bahsedilen ikinci görüş doğrultusunda bir yön çizilecek, kip ve kiplik olarak iki ayrı dilbilgisel kategori düşünmek yerine, iki kavram parça-bütün ilişkisi içinde ele alınacaktır (Kerimoğlu 2011: 71). Ayrıca kip kavramından *dilbilgiselleşmiş* [grammaticalisation] kategorilere yani bağımlı biçimbirimlere ek olarak, *yarı dilbilgiselleşmiş* [semi-grammaticalisation] biçim-sözdizimsel yapılar da anlaşılacaktır.

² Gerçeklikle ilgili sınıflandırmalar son zamanlarda sadece kipliği değil, farklı dilbilgisel kategorileri sınıflandırmak için kullanılan bir ölçüttür (Palmer 2001: 2). Bu yüzden tezde, ele alınan kip kategorileri gerçeklik ve gerçekleştiribilirlik skalası içinde değerlendirilse de, aynı ayırım kipliği tanımlamak için kullanılmayacaktır.

6.2 Gerçeklik ve Gerçek Dışılık

Kiplik literatüründe kipliğin tanımlanması veya sınıflandırılmasında kullanılan ikili ayrımlardan birisi de *gerçeklik* [realis] ve *gerçek dışılıktır* [irrealis]. Gerçeklik bir önermenin olgusal dünyada ortaya çıktığını veya çıkmakta olduğunu ifade ederken, gerçek dışılık önermenin olgusal dünyada gerçekleşmediğini ancak önermeye bilgi alanında ulaşılmasının mümkün olduğunu bildirir.

Gerçeklik ve gerçek dışılık kavramlarının ilk olarak önermenin dilbilgisel durumunu belirlemek için kullanıldığını belirten Palmer, daha sonra iki kavramın genişleyerek tipolojik kategorileri ifade ettiğini belirtir (2001: 2). Tipolojik çalışmalarda genellikle geçmişte olan ve hala sürmekte olan bildirimlerin gerçek olduğunu düşünülür. Geleceğe konuşlanan bildirimlerin ise doğası gereği bilinmeyen veya beklentiyi ifade etmesinden dolayı gerçek dışı olduğu düşünülür (bk. de Haan 2004).

Kiplik anlamlar (emir, istek, zorunluluk, olasılık vb.) işaretleyen biçimbirimlerin, çoğunlukla geleceğe yönelen veya yönlendirilen önermeler olmasından dolayı, gerçek dışı işaretleyiciler olarak kabul edilmesi yönünde bir eğilim vardır (de Haan 2004: 25).³ Türkçe için benzer bir görüş Johanson'a aittir. Johanson Türkçe salt gerçeklik işaretleyen biçimbirimlerin doğrudan olgusal dünyada ortaya çıkan/çıkmakta olan olayları bildirdiğini belirtir ve örnek olarak *geldi* önermesindeki geçmiş zaman işaretleyen *-DX* biçimbirimini verir. Kiplik işaretleyen biçimbirimlerin yani kiplerinse olayların gerçekleşmesine vurgu yapmadığı için gerçek dışılık içinde düşünülmesi gerektiğini belirtir (2014: 19). Fakat genel görüşlerin aksine, dünya dillerinde gelecek zaman ve kipliğin her zaman gerçek dışı işaretleyiciler olmadığı da bilinmektedir. Yerli Amerikan dili Caddo'nun gelecek zaman sistemini inceleyen de Haan, gelecek zaman biçimbiriminin gerçek dışılık bildiren ön ek *t'a-/t'i-* ile kullanılmayıp, gerçeklik işaretleyen *ci-* ön ekiyle birlikte kullanıldığını tespit eder (2004: 25).

³ Türkçe istek kipliği ve gerçeklik ilişkisi için (bk. Aslan Demir 2007a).

Türkçe ve Çağdaş Uygurca gibi zaman, görünüş ve kip işaretleyen fiil çekim paradigmalarının anlamsal olarak iç içe geçtiği dillerdeyse⁴, gerçeklik ve gerçek dışılık ayrımı tek bir dilbilgisel kategoriye veya biçimbirimi sınıflandırmak için yeterli bir ölçüt değildir:

(1) Ahmet köye daima arabayla gelip gider. (SINIRLAR ARASI-GÖRÜNÜŞ)

(2) Umarım Ahmet köye bir çeşme yapar. (İSTEK-KİPLİK)

İlk önermede $-(A/I)r$ biçimbirimi Ahmet'in köye arabayla gitme eyleminin daha önce gerçekleştiğini ve aksi bir süreç yaşanmadığı takdirde, gerçekleşmeye devam edeceğini işaretler. Fakat aynı biçimbirim, ikinci önermede geleceğe konuşlanan bir isteği işaretlediği için gerçek dışılık içerisinde değerlendirilmelidir. Ayrıca ikinci önermede $-(A/I)r$ biçimbirimi sadece gerçek dışılık değil gerçekleştirilebilirlik açısından da zayıf bir olasılığı kodlar.

Türkçe gerçeklik ve gerçek dışılık ayrımına değinen Üzüm de gerçeklik işaretleyicisi olarak geçmiş zaman $-DX$; gerçek dışılık için gelecek zaman $-AcAk$ biçimbiriminin gösterilebileceğini aktarır (2017: 12). Çağdaş Uygurcada da durum pek farklı değildir. Geçmiş zaman $-DX$ ve daima geleceğe konuşlanan $-GAy$ biçimbirimi hariç fiil çekim paradigmaları, bağlama ve konuşur tutumuna göre gerçeklik-gerçek dışılık çizgisinde farklı bir anlam kazanabilir.

6.3 Belirsizlik ve Çok Anlamlılık

Kiplik anlam taşıyan önermelerin yorumlama sürecinde farklı anlamlandırmalara açık olduğu bilinmektedir:

⁴ Uzun'a göre Türkçe zaman, görünüş ve kip işaretleyen bağımlı biçimbirimler tek bir anlamı kodlar. Ona göre aynı biçimbirimden ortaya çıkan farklı anlamlar bir $-Ø$ ekinin varlığından kaynaklanır (kr. Uzun 1998).

(1) Ahmet köye gelebilir.

Önerme (1)den iletişim esnasında oluşan edimsel şartlara göre *Ahmet köye kadar yürüyebilir* şeklinde yeterlilik içeren bir anlam çıkarmak mümkün olduğu gibi; *Ahmet'in köyle gelme olasılığı var* şeklinde bilgi temelinde yapılan bir okuma da mümkündür. *Belirsizlik* [ambiguity] görüşüne göre (1)de kiplik işaretleyen *-(y)Abil* biçim birimi bahsedilen iki kiplik anlamı da bünyesinde barındırır. Hangi anlamın seçileceği tamamen sezgisel olarak gerçekleşir ve ortaya çıkabilecek muhtemel anlamlar dizisi arasında doğal bir ilişki olması zorunlu değildir. *Çok anlamlılık* [polysemy] görüşünü savunan dilbilimcilere göre ise, tek bir önermeden ortaya çıkması muhtemel anlamlar dizisi, birbirinden bağımsız değildir. Bu görüşe göre kiplik anlamın öncül olduğu art-zamanlı semantik haritalarla takip edilebilir (detaylar için bk. Papafragou 2000).

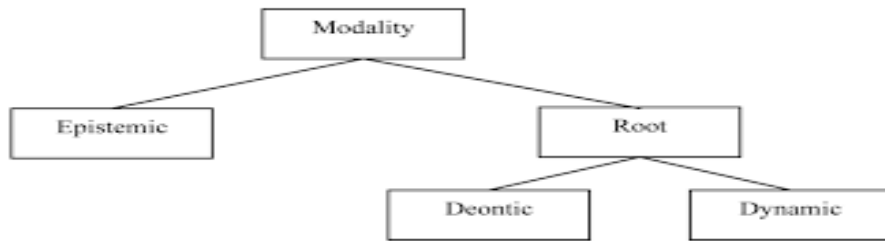
Önerme (1)de kiplik işaretleyen *-(y)Abil* ile etimolojik bakımdan aynı olan *-(y)U bil* biçim birimini art-zamanlı olarak ele alan Rentzsch, eski Türkçede tam olarak dilbilgiselleşmemiş bu yapının sadece *katılımcı-içi kipliğe* [participant-internal modality] yani iç-yeterliliğine izin verdiğini belirtir (2013: 136). Sweetser'e (1990) göre de daha sonra ortaya çıkan bilgi temelindeki anlamlar, kişinin soyut ve iç dünyaya ait deneyimleriyle ilgilidir ve bir dil evrenseli olarak da iç-yetenek ifadeleri ilk olarak izin oradan da bilgi temelinde ortaya çıkabilecek anlamları işaretlemektedir.

7. KİPLİK SINIFLANDIRMALARI

De Haan'a göre kiplik çalışmalarında felsefi mantık geleneğine dayanan en temel ayırım bilgi kipliği ve yükümlülük kipliğidir (2004: 6). Bilgi kipliği temel anlamda, konuşurun önermenin doğruluk ve gerçekliği hakkındaki tutumunu yansıtırken, yükümlülük kipliği önermenin kılıcısına yöneltilen istek temelli ifadeleri içerir. Genellikle yükümlülük kipliğine yakın bir anlamsal alana sahip olduğu düşünülen *devinim kipliği* [dynamic modality] ise, kılıcının önermedeki ortaya çıkan eylemi gerçekleştirebilme kapasitesiyle

ilgilidir. İki kiplik tür arasındaki fark, yükümlülük kipliğinin dış faktörlere; devinim kipliğinin iç faktörlere bağlı olmasıdır (Palmer 2001: 9).

Mantık geleneği dışında kalan farklı tipolojik kiplik sınıflandırmalarında, üzerinde uzlaşmaya varılmış tek nokta bilgi kipliğinin varlığıdır (de Haan 2004: 6). Bilgi kipliği dışında kalan sınıflandırmalar için *kök kiplik* [root modality] terimini kullanan Coates, yükümlülük ve devinim isimlendirmeleri bahsedilen kiplik ifadelerin sadece çekirdek anlamlarını yansıtır, periferik anlamlarını göz ardı ettiği belirtir. Coates'e göre kök kiplik terimi, iki kiplik tür arasındaki anlamsal geçişgenliği ifade eden tarafsız bir isimlendirmedir (1983: 20).

Tablo 1. (Coates'in Kiplik Sınıflandırması)

Bilgi kipliği dışında kalan alanı ikili bir sınıflandırmayla ele alan Bybee ise, anlamsal bir ayırım yerine *kılıcı odaklı kiplik* [agent-oriented modality] ve *konuşur odaklı kiplik* [speaker-oriented modality] terimlerini önerir (1994: 176). Kılıcı odaklı kiplik, önermede ortaya çıkan eylemin kılıcısı üzerindeki iç ve dış koşulları ifade ederken, konuşur odaklı kiplik önermede ortaya çıkacak eylemin gerçekleşmesi için konuşurun kılıcıyı yönlendirmesini içerir (Bybee-Perkins-Pagliuca 1994: 177). Bybee'ın sınıflandırmasını eleştiren van der Auwera, kiplik anlamların tematik rollerle sınıflandırılmayacağını çünkü önermede her daim kılıcı konumunda bir ögenin olmayacağını belirtir ve bilgi kipliği dışında kalan alan için, temelde olasılık-zorunluluk ayırımına dayanan *katılımcı-İçi kiplik* [participant-internal modality] ve *katılımcı-dışı kiplik* [participant-external modality] terimlerini tercih eder (1998: 80). Devinim kipliğine yakın bir anlamsal alana

sahip olan katılımcı-içi kiplik, önermede kılıcı ve etkilenen rolünde olan ögenin eylemi gerçekleştirebilme yeteneği ve iç gerekliliklerini kapsar. Katılımcı-dışı kiplik ise kendi içerisinde yükümlülüğe dayanan ve yükümlülüğe dayanmayan olarak iki alt gruba ayrılır yani mantık geleneğindeki yükümlülük kipliğine ek olarak dış dünyadan kaynaklanan olasılık-zorunluluk ifadeleri tek bir kiplik alan içerisinde değerlendirilir.

Possibility			
Non-epistemic possibility			Epistemic possibility (uncertainty)
Participant-internal possibility (Dynamic possibility, Ability, Capacity)	Participant-external possibility		
	(Non-deontic possibility)	Deontic possibility (Permission)	
Participant-internal necessity (Need)	(Non-deontic necessity)	Deontic necessity (Obligation)	Epistemic necessity (Probability)
	Participant-external necessity		
Non-epistemic necessity			

Tablo 2. (van der Auwera'nın Kiplik Sınıflandırması)

Palmer (2001), yükümlülük ve devinim kipliğinin henüz gerçekleşmemiş fakat gerçekleşmesi muhtemel olan önermeleri içerdiğini belirtir ve iki türü *olay kipliği* [event modality] üst başlığı altında ele alır. Farklı kiplik sınıflandırmalarında genellikle tek başına ele alınan bilgi kipliği ise Palmer'e göre *evidensiyellik* [evidentiality] birlikte konuşurum ifadelerin gerçekliğine dair tutumunu yansıtan *önerme kipliği* [propositional modality] içerisinde değerlendirilmelidir.

Türk dilleri temelinde yapılmış bir kiplik sınıflandırması Johanson'a aittir. *İsteme, gereklilik ve olasılık* olmak üzere üç temel alan kurgulayan Johanson, kiplik işaretleyen biçimbirimleri de sentetik ve analitik olarak ikiye ayırır. Sentetik işaretleyiciler -GAy, -

sA gibi morfolojik işaretleyicileri içerirken, analitik işaretleyiciler *gerek*, *lazım*, *iste-* gibi isim veya fiil kökenli yüklemleştircilerden meydana gelmektedir (2009: 488-495).

Kiplik işaretleyicilerin görünüş ile ilişkisine odaklanan Rentzsch (2015) ise, potansiyel olarak görünüşün kapsamında kalabilen ve aynı anda var olabilen *gerek+(i)yor*, *lazım+gelir* kiplik işaretleyicileri MOD 1; görünüşle aynı katmanı paylaşan yani her iki dilbilgisel kategoriye aynı anda kodlayan işaretleyicileri *gidelim= geleceğe yönelik bakış açısı+ gönüllülük* MOD 2 olarak sınıflandırır .

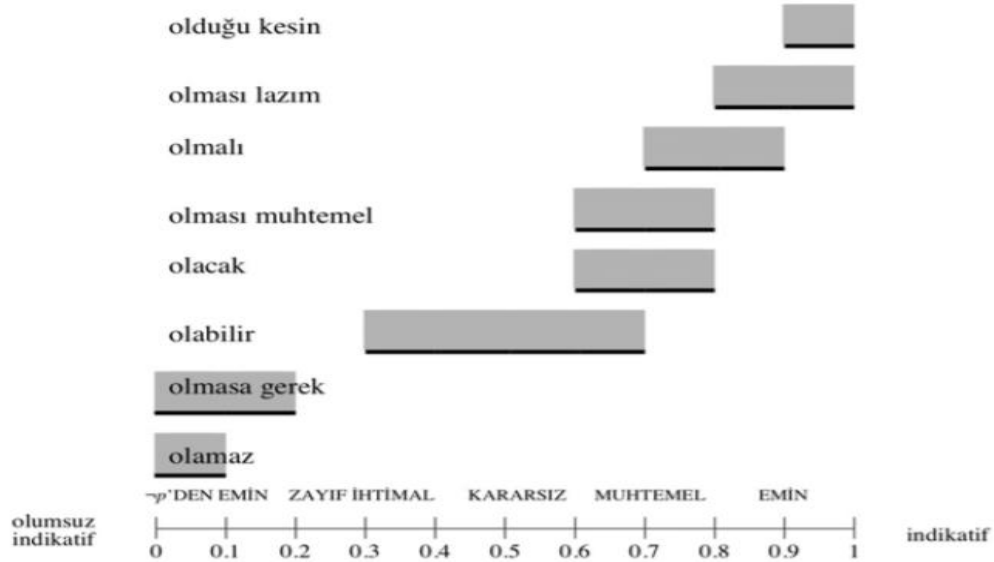
7.1 Bilgi Kipliği

Farklı kiplik sınıflandırmalarında üzerinde anlaşmaya varılan nokta bilgi kipliğinin varlığı olsa da bilgi kipliğinden ne anlaşılması gerektiği ve kendi içerisinde nasıl sınıflandırılması konusunda farklı görüşler mevcuttur.

Bilgi kipliğinin konuşurun önermenin gerçekliği hakkındaki tutumunu yansıttığını belirten Palmer, bilgi kipliğini kesinlik derecesini ölçüt olarak şüphe, çıkarım ve tahmin olarak üç alt başlıkta ele alır (2001: 24). Bu sınıflandırmaya göre konuşurun eksik bilgiyle dile getirdiği ifadeler *şüphe kipliğini* [speculative modality], verilere dayalı ifadeler *çıkarm kipliğini* [deductive modality] oluşturur. *Tahmin kipliği* [assumptive modality] ise olağan durumlardan yola çıkarak geleceğe dönük tasarımları ifade eder. Son dönem kiplik çalışmalarında, kiplikten ayrı bir kategori olduğu düşünülen evidensiyel ise Palmer'e (2001) göre bilgi kipliğiyle birlikte önerme kipliğini oluşturur.

Evidensiyel ve bilgi kipliğinin kesiştiği noktalara değinen Bybee vd. (1994), birçok ortak nokta olmasına rağmen iki kategorinin ayrı şekilde alınması gerektiğini ve bilgi kipliğinin kapsamının tahmin, şüphe ve çıkarımsal kesinlikten oluştuğunu belirtir.

Kesinlik derecesine dayanan ayrıntılı bilgi kipliği sınıflandırmalarından birisi de Rubin'e aittir. Bu sınıflandırmaya göre konuşur genel geçer bilgilere tam kesinlikle yaklaşırken, kesinlik derecesine göre konuşurun önermeye karşı tutumu sırasıyla *yüksek kesinlik* > *orta kesinlik* > *düşük kesinlik* > *kesinsizlik* arasında değişkenlik gösterebilir (2010: 536). Türkçe için, temelde Rubin'in bahsedilen sınıflandırmasına dayanan bir epistemik skala, Rentzsch'e (2013) aittir:

Tablo 3. (Rentzsch'in Epistemik Skalası)

7.2 Yükümlülük Kipliği

Kiplik mantık çalışmalarında bilgi kipliğiyle birlikte iki temel anlamsal alanı oluşturan yükümlülük kipliği, Lyons'a göre kılıcıya yöneltilen ve sosyal bir yaptırım işlevine sahip izin ve zorunluluk ifadelerinden oluşmaktadır (1977: 823). Benzer şekilde yükümlülükten sadece izin ve zorunluluk ifadelerinin anlaşılması gerektiğini belirten van der Auwera, dış dünyadan kaynaklanan olasılık-zorunluluk ifadelerinin önermenin kılıcısı üzerinde etkisi olsa da yükümlülüğe dayanmadığını belirtir (1998: 81). Ayrıca van der Auwera'ya göre isteme anlamı taşıyan önermeler sadece yükümlülük değil hiçbir kiplik anlam taşımamaktadır.

Yükümlülük kipliğinin henüz gerçekleşmemiş fakat potansiyel olarak gerçekleşmesi beklenen önermeler olmasından dolayı olay kipliği içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Palmer, yükümlülükten sadece dış kaynaklı yaptırımların anlaşılmasını gerektiğini belirtir (2001: 70). Önermenin kılıcısı üzerinde ortaya çıkan

yükümlülükler, doğrudan konuşucudan kaynaklanabildiği gibi sosyal normlar da gerçekleşmesi istenen veya istenmeyen eylemler için belirleyici yaptırımlara sahip olabilir. Genellikle bu yükümlülük ifadelerinden, toplumsal kaynaklı zorunlulukların daha güçlü bir yaptırıma sahip olduğu düşünülür.

Yükümlülük kipliği için öznellik ve nesnellik temel alan bir sınıflandırma yapan Mikučionis, doğrudan konuşur tarafından kılıcıya yöneltilen emir, nasihat, izin vb. yapıların öznel; sosyal normlardan kaynaklı ifadelerin nesnel olduğunu belirtir (2007: 41). Mikučionis ayrıca öznel ve nesnel her iki yükümlülük kipliği için farklı yaptırım gücü skalası kurgular. (bk. Tablo 4).

		<i>Modality</i>		
		Non-epistemic		
		Dynamic	Deontic	
			Objective	Subjective
<i>Strong</i>		compulsative	necessitive	directive
<i>Intermediary</i>		volitive, intentive	appropriative	hortative
<i>Weak</i>		abilitive	possibilitive	permissive

Tablo 4.

7.3 Devinim Kipliği

Genellikle yükümlülük kipliği içerisinde veya yükümlülük ifadelerini de içine alan bir üst kategori olan kök kiplik başlığı altında ele alınan devinim kipliği, kılıcının önermede ortaya çıkan eylemi gerçekleştirebilme kapasitesiyle ilgilidir (de Haan 2004: 6). Devinim kipliğinin yükümlülük ifadelerinden farklı olarak iç koşullara bağlı olduğunu belirten Palmer'e göreyse, bu kiplik alan sadece yeterlilik değil istek ifadelerini de içine alır (2011: 77).

Geleneksel sınıflandırmalardaki devinim kipliğiyle ilgili farklı bir bakış açısı ise van der Auwera'ya aittir. Ona göre *kılıcının* (agent) iç yeterliliklerine ek olarak *etkilenen* (patient) rolündeki ögenin gereksinimleri katılımcı-içi kipliği oluşturur (1998: 80). Bu sınıflandırmadaki katılımcı terimi kiplik anlamdan en çok etkilenen ögeyi temsil eder

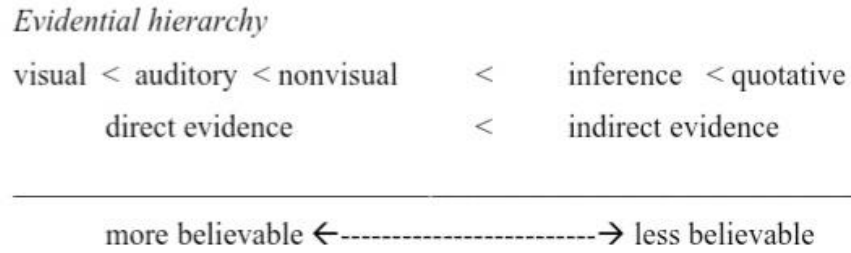
yani bir adam yaşlı olduğu için yolu yürüyemiyorsa katılımcı-içi; yol uzun olduğundan yürüyemiyorsa katılımcı-dışı kiplik içerisinde değerlendirilir.

8. EVIDENSİYELLİK

Bu bölümde, konuşurun önermede dile getirdiği bilgiye nasıl ve hangi yollarla ulaştığını işaretleyen evidensiyellik kategorisi (de Haan 2004: 47) bütünüyle incelenmeyecek, kiplikle ilişkisi çerçevesinde ele alınacaktır (Türkçede evidensiyellik için bk. Demir 2012).

Evidensiyellik işaretleyen biçimbirimler konuşurun bilgiyi elde ederken gözlem ve tecrübelerini işaretleyebildiği gibi ikincil kaynaklardan elde edilen verileri de kodlayabilir. Bu yüzden evidensiyellik kendi içerisinde, konuşurun tanık olduğu ifadelerde *doğrudan* (direct) ve ikincil kaynaklardan ulaştığı bilgiler *dolaylı* (indirect) olarak sınıflandırılır (Aikhenvald 2014: 2-3). Fakat Johanson'a göre işitme, tatma, dokunma vb. duyarlar aracılığıyla elde edilen bilgiler konuşurun katılımıyla gerçekleşse bile, yorumlama sürecinden geçtiği için dolaylı sayılmalıdır (2003: 274). Örnek olarak *su da soğukmuş* gibi bir önermede konuşucu her ne kadar bilgiye kendi duyularıyla (içmek, dokunmak) ulaşsa da suyun soğuk olduğuna karar vermesi içsel ve öznedir. Aslında bilginin kaynağının doğrudan veya dolaylı olduğuna bakılmaksızın evidensiyelliğin kiplik ile ilişkisi, önermede bilginin var olması ve bu bilgi karşısında konuşurun nereye konuşlandırılacağıyla alakalıdır.

Palmer'e göre evidensiyellik bilgi kipliğiyle birlikte önerme kipliğinin bir alt ulamıdır çünkü ona göre iki kategori de konuşurun bilginin gerçekliğine dair tutumunu yansıtır (2001: 35). Elde edilen bilginin dolaylı veya doğrudan olması ise konuşurun bilginin gerçekliğine güvenini yansıtır (bk. Tablo 5).

Tablo 5.

Palmer'in görüşünü eleştiren de Haan, belirli ortak noktalara sahip iki dilbilgisel kategorinin birlikte ele alınmasını riskli görür (2004: 49). Aslında Nuyts'un da belirttiği gibi evidensiyellik ve bilgi kipliği arasındaki en temel ayırım, iki dilbilgisel kategorinin farklı semantik alanları işaretlemesidir. Bilgi kipliği konuşurun önermenin doğruluğu hakkındaki düşünceleriyle ilgiliyken; evidensiyellik doğruluk derecesine atıfta bulunmadan bilgiye ulaşılan kanala odaklanır (2006: 10-11).

İki kategorinin birlikte düşünülmesinin temel sebebi, Batı dillerinde evidensiyellik için dilbilgiselleşmiş biçimbirimlerin olmamasıdır. Örnek olarak İngilizce *ostensibly* "görünüşe göre" zarfı bilgi kipliği işaretleyebildiği gibi evidensiyellik de işaretleyebilir ve aynı önermeden hem kiplik hem de evidensiyellik anlamın çıkmasına sebep olabilir. Fakat bu durum iki kategorinin aynı semantik değere sahip olmasından ziyade *ostensibly* zarfının çok anlamlı olmasından kaynaklanır.

Türkçe gibi evidensiyellik işaretleyen dilbilgiselleşmiş biçimbirimlerin olduğu dillerde, kiplik ve evidensiyellik arasındaki ayırım daha açıktır:

(1) Ahmet köye gelmiş.

Önerme (1)de evidensiyellik işaretleyen *-mXş* biçimbirimini tercih eden konuşur, Ahmet'in köye gelme eyleminin gerçekliğiyle ilgili bir değerlendirme yapmadan bilginin kaynağına odaklanır. Her ne kadar Türkçe *-mXş* biçimbirimi bilginin kaynağının ne

olduğuyla ilgili bir ayırım yapmasa da (1)den çıkabilecek *ben gördüm Ahmet gelmiş* (görme-doğrudan) veya *bana anlatılana göre Ahmet gelmiş* (duyma-dolaylı) muhtemel anlamların hiçbiri kiplik anlam taşımaz. Ayrıca $-mXş$ biçimbirimi bağlama göre geçmiş zaman ve *sınır-sonrası* [postterminal] bir görünüş işaretlemesine rağmen, aynı anda kiplik bir anlama gönderimde bulunmaz. Benzer şekilde ağdaş Uygurca evidensiyellik işaretleleyen $-(X)ptX$ biçimbirimi Türkçe $-mXş$ gibi bağlama göre zaman ve görünüş anlamını birlikte taşırken, kiplik anlam taşımaz.

II. ÇAĞDAŞ UYGURCADA KİP KATEGORİSİ

1. İSTEME KİPİ

Çağdaş Uygurca emir, gönüllülük, istek ve hipotetik⁵ gibi isteme anlam alanlarını işaretleyen dilbilgiselleşmiş biçimbirimlere sahiptir. Ayrıca belirtmek gerekir ki bahsedilen biçimbirimler edimsel koşullara göre istek temelinde oluşan farklı kiplik anlamları işaretleyebilir fakat tezde, bütünüyle edimbilimsel koşullar göz önünde bulundurulmayacak, daha çok işlev-biçim denkliliğine odaklanılacaktır.

İsteme anlamı taşıyan kip kategorileri, ortaya çıkması istenen veya tasarlanan istek temelli ifadelerin, gönderici tarafından kılıcıya yöneltilmesini içerir. Bu yönüyle bahsedilen ifadelerden gönüllülük hariç, farklı kiplik sınıflandırmalarında konuşur-odaklı veya özne-odaklı kiplik içerisinde değerlendirilmektedir (Bybee vd. 1994: 176). Fakat tematik ilişkilerden ziyade, semantik özellikleri bakımından isteme anlamı barındıran önermeler yükümlülük kipliği içerisinde değerlendirilmelidir.

Yükümlülük anlamı taşıyan farklı kiplik alanlar gibi isteme ifadeleri de gerçekleşmesi beklenen önermelerden oluştuğu için geleceğe konuşlanır. Bu yönüyle isteme ifadeleri gerçek-dışı önermeler olarak kabul edilir. Fakat ilgili bölümde de bahsettiğimiz gibi gerçeklik ile ilgili sınıflandırmalar, Çağdaş Uygurca gibi fiil çekim sisteminde zaman, görünüş ve kip işaretleyen biçimbirimlerin anlamsal olarak iç içe geçtiği dillerde yeterli bir ölçüt değildir.

İsteme ifadelerini birbirinden ayıran temel nokta ise farklı yaptırım gücüne sahip olmalarıdır. Kılıcı üzerindeki dış etkinin en yüksek olduğu emir ifadeleri, bu yönüyle

⁵ Türkoloji literatüründe genellikle şart kipi, şart-dilek kipi, şart zarf-fiili olarak adlandırılan kiplik alan, ilk defa Johanson 2008 tarafından hipotetik kip olarak ele alınmıştır. Bahsedilen kiplik alanın işlevlerini daha kapsayıcı şekilde ifade ettiği için benzer terim tezde de kullanılacaktır.

istek, gereklilik gibi ifadelerinden ayrılır. Gönüllülük ifadeleri ise eylemden ziyade, arzularla ilgilidir.

Farklı Türk dillerinde olduğu gibi Çağdaş Uygurcada da dilbilgiselleşmiş isteme işaretleyicileri, kişi çekiminde eksik paradigmalara sahiptir. Fakat Johanson'un da belirttiği gibi kişi çekiminde eksik paradigmaya sahip olan bir kiplik alan, farklı bir işaretleyiciyle doldurulur (2014: 21).

1.1 Emir

Semantik bir alan olarak emir istek, rica, temenni gibi farklı anlam birimleriyle birlikte isteme kipliğini oluşturur. Emir kipi ise, emir semantik alanını işaretleyen dilbilgiselleşmiş biçimbirimlerden ibarettir.

Emir ifadelerini farklı isteme alanlarından ayıran temel nokta, emrin kılıcı üzerinde diğer isteme ifadelerinden daha güçlü bir yönlendirmeyi içermesidir. Ek olarak emir kipi sadece ikinci kişi ve kişilere gönderim yapmasıyla diğer isteme kiplerinden ayrılır (Lyons 1977: 747). Bu ayrımın temel dayanağını emir ifadelerinin ortaya çıkabilmesi için bir X göndericisinin Y alıcısına doğrudan gönderimde bulunması zorunluluğu oluşturur. Bu zorunluluk göz önünde bulundurulduğunda Çağdaş Uygurca genellikle emir kipi içerisinde değerlendirilen birinci kişi ve kişilere gönderimde bulunan $-(A)y$ ve $-(A)yII$ emir semantiğinin dışında kalır:

(1) *Şu ayniñ altinçi küni hasiyetlik kün bolup Sun Cyan, Lu Cunyiler leşkerlerini başlap seperge atlinay_dep turuvidi.* (SB4 63)

“Bu ayın altıncı günü kutsal bir gün olup, Sun Cyan, Lu Cunyi ve adamlarıyla birlikte askerleri komuta ederek, sefere çıkayım diye bekliyordu.”

(2) *Qarakçılar sihirgerlik qilğan bolsa, Çögün Çaksidin Fen Ruyni tüz bu yerge keltürüp, yavğa qarşı turuşniñ tereddutini qilayli dedi Vu Yun uniñğa nesihet qilip.* (SB4 92)

“Eşküyalar sihirbazlar yapacak olursa, Çöğün Çaksa’dan Fen Ruy’u aceleyle buraya getirip, düşmana karşı durmak için hazırlıklar yapalım dedi Vu Yun, ona öğüt vererek.”

Önerme (1)de -(A)y biçimbirimi işaretlenen *atlan-* “sefere çık-” eylemi, herhangi bir kılıcıya yönlendirilmeden, eylemi tasarlayan Sun Cyan’ın iç arzularını yansıtır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi emir semantiğinin oluşması için en az bir gönderici ve bir alıcının olması gereklidir (detaylar için bk. Aslan Demir 2008: 31-33). Önerme (2)de ise durum biraz daha farklıdır. Emir semantiğinin oluşması için gerekli olan gönderici (Fen Ruy) ve alıcı (o) iki öge bulunmakla birlikte, gönderici emir semantiğinde olduğu gibi gerçekleşmesi istenen eylemin dışında kalmaz. Yani bir bakıma gönderici Fen Ruy, gerçekleşmesini istediği eylemi alıcıyla birlikte hayata geçirme arzusunda.

Üçüncü kişi ve kişilerin emir kipi içerisinde değerlendirilmemesinin sebebi ise, göndericinin hayata geçirmek istediği eylemi doğrudan kılıcıya yönlendirmeyip, dolaylı olarak ikinci kişi ve kişilere iletmesinden kaynaklanır:

(3) *Bu Qaraqçılar amalsizliktin Qitanlarğa teslim bolup kêtip qalmisun, dep tapşurdi. Guen Şênler buyruqqa binaen yürüp ketti. (SB4 117)*

“Bu eşkıyalar çaresizlikten Kitanlara teslim olmasın diye, emir verdi. Guen Şen ve adamları bu emre uygun olarak yola çıktı.”

Önerme (3)de *-sUn* biçimbirimiyle işaretlenen eylem, güçlü bir istemeyi hatta bir sonraki cümlede *buyruqqa binaen* “emre uygun olarak” öbeğinden anlaşıldığı üzere, doğrudan emir semantiği ifade etmektedir. Fakat gönderici tarafından gerçekleşmemesi istenen eylem doğrudan eylemin kılıcılara yani karakçılara değil, Guen Şen ve arkadaşlarına yöneltilir. Devam eden cümleden de anlaşıldığı üzere, harekete geçen üçüncü kişiler değil ikinci kişi ve kişilerdir.

Emir ifadelerini farklı isteme anlamlarından ayıran bir başka özellik de emrin soru yapılarıyla birlikte kullanılmamasıdır (Johanson 2014: 23). Bu ayırım, emir ifadelerinin mutlak surette gerçekleşmesi beklenen önermeler olmasından kaynaklanır. Ayrıca

Çağdaş Uygurca emir paradigması evidensiyellik işaretleyicileriyle birlikte ortaya çıkmaz. Bu yüzden emir ifadelerinden, gönderici tarafından alıcıya iletilen buyrumun, belirli bir kaynağa dayalı olup olmadığını anlamak mümkün değildir.

Emir kipinin dilbilgisel zamanla ilişkisi de belirli yönleriyle diğer isteme anlam alanlarından farklılık gösterir (detaylar için bk. Aslan Demir 2008: 35). Aslında isteme kiplerinin hepsi konuşma anı referans alınarak oluşturulan zaman çizgisinde geleceğe konuşlanır çünkü isteme doğası gereği gerçekleşmemiş fakat gerçekleşmesi beklenen önermelerden oluşur. Fakat örneğin Çağdaş Uygurca hipotetik kip, geçmiş zaman işaretleyicisiyle birlikte ortaya çıkıp *yamğur yağısiti* “yağmur yağsaydı” gibi karşı olgusal⁶ bir isteme anlamı işaretleyebilirken, emir paradigmasında benzer bir durum söz konusu değildir.

1.1.1 Özne Referansı

İngilizce ve Türkçe gibi farklı dünya dillerinde olduğu gibi Çağdaş Uygurcada da emir cümlelerinde özne konumundaki öge *boş* (null) olabilir (detaylar için bk. Greenberg 1966: 47; Bybee vd. 1994: 10).

(4) *Tola boş çağlima, karamitimni yene bir körüp qoy!* (SB4 110)
 “Çok fazla boş düşüncelere dalma, kerametimi bir daha gör”

Önerme (4)te semantik olarak birbirine bağlı olmakla birlikte iki bağımsız (bağlaşık) emir cümlesi bulunmaktadır. Her iki cümlede de olumsuz ve olumlu emir ifadelerinin kılıcı yani ikinci kişi (sen) işaretsiz durumdadır. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki (4)te emir anlamını üstünde taşıyan *körüp qoy*- “gör-” yapısındaki asıl yüklem üzerine zarf-fiil eki almış *kör*- eylemiyken, takip eden *qoy*- eylemi *kalmış* (aksionsart) işlemcisidir. Bu işlemci (4)te olduğu gibi başlangıç dönüşümlü *kör*- eylemine eklendiğinde eylemin ilk evresinin

⁶ Karşı olgusalılık (counter-factual) var olan belirli bir gerçekliğin karşısında gerçek olmayan bir durumu ifade eder. Bu yönüyle karşı olgusalılık doğası gereği geçmişe atıfta bulunur (ayrıntılar için bk. Üzüm 2017: 16).

yani “farkına varmak” kısmının bitişine vurgu yapmaktadır (bk. Ablahat 1995; Rentzsch 2006; Bridge 2008).⁷

Çağdaş Uygurca emir ifadelerinde, kılıcı konumdaki ögenin cümlede bağımsız bir öge olarak yer edinmesi de mümkündür:

(5) *Sen usta aldida ustiliq qilimen deme!* (SB4 110)

“Sen, usta karşısında ustalık taslama!”

Önerme (5)te konuşur, gerçekleşmemesini istediği eylemin kılıcısını özne konumuna yerleştirmektedir. Aynı önermede konuşurun “sen” zamirini kullanmadan da ikinci kişiye gönderimde bulunması mümkündür. Böyle bir durumda, yani kılıcının önerme içerisinde özne olarak da yer edinmesinin, anlamsal bir farklılığa yol açıp açmadığı sorusu üzerinde durulmalıdır. Örnek olarak Türkçe *suyu masaya koy* ve *sen suyu masaya koy* önermelerinden her ikisi de ikinci kişiye gönderim yapmaktadır. Fakat ikinci önermede gönderici, emir semantiğini güçlendirmek için cümlede işaretli eylem ek olarak ikinci kişi zamirini de kullanmaktadır.

Burada bahsedilmesi gereken başka bir konu da, Çağdaş Uygurca $-(x)\tilde{n}$, $-(x)\tilde{n}lAr$ biçimbirimlerinin emir semantiğine ek olarak kişi çekimini de üstlenmesidir:

(6) *Emdi gepni Şen Şicidin añañ.* (SB4 74)

“Şimdi konuşmayı Şen Şici’den dinleyin.”

(7) *Siler derru Çaksidin çiqip hemdemde boluñlar, dedi Tan Bin.* (SB4 75)

“Siz acilen Çaksa’dan ayrılıp yardıma gidin, dedi Tan Bin.”

⁷ Farklı Türk dillerinde kılınış ve art eylem ilişkisi için Aslan Demir 2013; Bacanlı 2009; Ergönenç Akbaba 2011’e bakılabilir.

Yukarıdaki iki önermede emir semantiği işaretleyen $-(x)\tilde{n}$ ve $-(x)\tilde{n}lAr$ biçimbirimleri, emir semantiğine ek olarak özne işaretleme görevini de üstlenir. Fakat emir paradigmasında biçim-kışı denklığı söylemsel koşullara göre sapmalar gösterebilmektedir. İlgili bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınmakla birlikte örneğin, ikinci çoğul kışıye gönderimde bulunan $-(x)\tilde{n}lAr$ biçimbirimi, kibarlaştırılmış emir ifadelerinde ikinci tekil kışıyi işaretleyebilmektedir. Benzer şekilde $-(x)\tilde{n}$ biçimbirimi belirli anlamsal nüansların oluşması için, ikinci tekil kışı yerine ikinci çoğul kışıye gönderimde bulunabilir.

1.1.2 Tekil Emir

Çağdaş Uygurca bitimli cümlelerde, *kök* (root) halinde bulunan eylem, bağımsız bir anlama sahiptir ve ikinci tekil kışı emir semantiğini işaretler:

(8) *Derhal attin çüşüp el bol!* (SB4 77)

“Derhal attan inip teslim ol!”

(9) *Qoluñni tart! dep uni toxtitivêlip qaridi.* (SB4 240)

“O esnada kalabalık içinden iki adam gelip, elini indir! diye bağırdı.”

Yukarıdaki iki önermede sırasıyla emir işaretleyen *el bol* “teslim ol” ve *koluñni tart* “elini kaldır” öbeklerinde, *sentaktik baş* (head) konumundaki eylemler işaretsizdir. Aslında birçok dünya dilinde, ikinci kışı emir ifadelerinde Çağdaş Uygurcaya benzer şekilde işaretsiz eylemler kullanılmaktadır. Fakat Çağdaş Uygurcada tekil ikinci kışı emir ifadeleri farklı yöntemlerle de kodlanabilmektedir:

(10) *Ġocam, buni ançe sürüştürmey, leşkerni pêqirniñ ixtiyariğa bersile!* (SB4 337)

“Beyim, bunu şimdilik irdelemeden askeri benim emrime verin!”

Önerme (10)da emir işaretleyen *-sIIA* biçimbirimi, işaretsiz emir ifadelerinden farklı olarak *saygı* (honorofic) anlamı da taşımaktadır. Genellikle emir ifadelerinde buyurucunun alıcıdan üstünlüğüne dayanan bir güç ilişkisi olduğu düşünülse de (10)da görüldüğü gibi konuşur (buyurucu) kendisinden sosyal statüsü daha yüksek olan bir alıcıya seslenmektedir. Fakat her ne kadar konuşucu *gocam* “beyim” olarak seslendiği kişiden sosyal olarak üstün olmasa da yüksek derece yönlendirici bir talepte bulunmaktadır.

Çağdaş Uygurca ikinci tekil kişi emir ifadelerinde, saygı biçimlerine ek olarak *kibarlaştırılmış* (polite) biçimlere de sahiptir:

(11) *Li texsir, bu yerge merhemet qiliñ! dep çaqirdi.* (SB4 230)

“Sayın Li, buraya merhamet edin! diye seslendi”

Yukarıdaki önermede konuşur $-(x)\tilde{n}$ biçimbirimini tercih ederek emir ifadesini kibarlaştırmaktadır. Bu yönüyle önerme (11) emir ve istek semantiği arasında bir görünüm sergiler. Hangi anlamın seçileceği ise çoğunlukla dil dışı etkenlere bağlıdır fakat (11)de *merhemet qiliñ* “merhamet edin” ifadesinin farklı istek ifadelerinde olduğu gibi soru yapılarıyla birlikte kullanılması mümkün değildir. Bu ayrım, edimbilimsel koşullar bir yana bırakılırsa, konuşurun gerçekleşmesini istediği eylemi güçlü bir yönlendirmeye ilettiği doğrultusunda ipuçları verir.

1.1.3 Çoğul Emir

Çağdaş Uygurca çokluk emir semantiği işaretleyen $-(x)\tilde{n}lAr$ biçimbirimi, yapısal olarak bugün tekil emir işaretleyicisi olan $-(x)\tilde{n}$ biçimbirimine çokluk eki getirilerek oluşturulmuştur. Fakat işlevsel olarak bahsedilen iki biçimbirimin ilişkisi, yapısal görünümleri kadar açık değildir. Tezde her ne kadar Çağdaş Uygurca'yı eş zamanlı ele alıyor olsak da iki biçimbirimin işlevsel ilişkisi art zamanlı bir bakış açısıyla daha iyi

anlaşılmaktadır. Aslında iki biçimbirim de Eski Türkçe ve Doğu Orta Türkçesinde çokluk emir görevini üstlenmekteydi. Rentzsch'e göre çokluk emir ifadelerinde, iki biçimbirimin işlevsel olarak farkı da bulunmamaktaydı (2015: 57). İki biçimbirim arasındaki tek fark, $-(x)\tilde{n}$ biçimbirimi tekil saygı ifadelerinde kullanılabilirken; $-(x)\tilde{n}lAr$ biçimbirimi sadece çoğul emir ifadelerine gönderimde bulunabilmesiydi. Bugün ise eski çoğul emir eki $-(x)\tilde{n}$ sadece tekil şahsa gönderimde bulunmaktayken; $-(x)\tilde{n}lAr$ Uygurca çokluk emir semantiği işaretleyen en yaygın biçimbirimdir.

Emir-kişî ilişkisi, çoğul ifadelerde tekil ifadelere göre bazı farklılıklar gösterir. Tekil emir ifadelerinde gönderici ve alıcı olmak üzere iki nokta bulunmaktadır ve göndericiden alıcıya iletilen buyrum, doğrudan bir iletişim esnasında ortaya çıkmaktadır. Fakat çoğul kişî de bu durum belirli farklılıklar gösterebilir. X göndericisi Y alıcılarına doğrudan bir buyruk yöneltebildiği gibi tekil bir Y alıcısına diğer kılıcılara emri iletme görevi de verebilir:

(12) [Komutandan-Orduya] *Hey yigitler, bu ikki munapikni bağlañlar, dep varqirdi.* (SB4 79)

“Hey yiğitler, bu iki günahkarı bağlayın, diye bağardı”

(13) [Komutandan-Askere] *Sun Cyanni tutup kelmigenni körünlar!* (SB4 93)

“Sun Cyan’ı bulup getirmeyeni cezalandırın”

Yukarıdaki her iki önermede $-(x)\tilde{n}lar$ biçimbirimiyle işaretlenen eylemler, çoğul emir semantiğini işaretlemektedir. Fakat önerme (12)de komutan kılıcı konumdaki askerlerle doğrudan bir iletişim içerisindeyken; (13)te tek bir askerine seslenmektedir. Yani (13)te asker kılıcı konumuna ek olarak, yerine getirilmesi beklenen emri diğer kılıcılara iletme görevini de üstlenir. Bu tarz durumlarda gönderici bütün alıcılarla doğal bir iletişim ortamına dahil olmamaktadır.

Çoğul emir ifadelerini, gönüllük ifadelerinden ayıran temel nokta ise, emir cümlelerinde konuşurun gerçekleşmesini istediği eylemin katılımcısı konumunda olmamasıdır:

(14) *Ete yene Çağsa aldığa bėrip ceñge ündeyli.* (SB4 70)

“Ertesi gün tekrardan Çağsa önüne gelip savaşa hazırlanalım.”

Önerme (14)te konuşur, belirli bir gruba istek temelinden oluşan bir ifade göndermektedir. Fakat emir ifadelerinde olduğu gibi konuşur kendisini eylemin kılıcılarında ayırmayıp, alıcılarla birlikte eylemi hayata geçirme arzusundadır.

Çağdaş Uygurcada, saygı çokluk emir ifadelerinde ise tekil saygı ifadelerini de işaretleyen *-sIIA* biçimbirimi kullanılmaktadır. Tekil veya çoğul hangi anlamın seçileceği çoğunlukla bağlama göre ortaya çıkmaktadır:

(15) *Bularnin hemmisi meniñ yėqin kişilirim, ęytiversila, dėdi Çėn Serkerde.*

“Bu kişilerin hepsi benim yakınımdır, içinizi rahat tutunuz, dedi Komutan Çen.”

Önerme (15)te *-sIIA* biçimbirimiyle işaretlenen eylemin gönderim noktası sen/siz olduğu açık değildir. Bu durumun temel sebebi saygı ve kibarlaştırılmış ifadelerde çokluk işaretleyen yapıların, tekil kişi için de kullanılmasıdır. Benzer bir durum (15)in Türkçe çevirisinde hem çoğul hem tekil gönderimde bulunan *-(X)nXz* biçimbirimi için de geçerlidir.

Çoğul emir paradigmasında, Çağdaş Uygurcaya özel yapılardan birisi de *nezaket dışı* (disrespectful) emir ifadelerinin bulunmasıdır. Bu yapıların *sıradan* (ordinary) ifadelerden farkı, emir semantiğinin daha güçlü olması değil, göndericinin alıcıyla olan olumsuz sosyal ilişkileridir:

(16) *Hey muttehem qarakçılar, tiliñni tartış!* (SB4 299)

“Ey utanmaz allanmaz eşkıyalar, dilinize hakim olun!”

Göndericinin yukarıdaki önermede sıradan emir ifadesini seçmeyip, *tiliñni tartıŝ* (dilinize hakim olun) yapısındaki $-(x)ŝ$ biçimbirimini seçmesinin temel sebebi, alıcı konumunda bulunan kişileri *qarakçı* (eşkıya) olarak görmesidir. Aslında $-(x)ŝ$ biçimbirimi Çağdaş Uygurcada çatı eki olup, biçim-sözdizimsel görevlere sahiptir. Fakat emir ifadelerinde birlikte veya karşılıklı yapma anlamından ziyade ikinci çoğul kişiye gönderimde bulunmaktadır.

1.1.4 Olumsuz Emir (Yasaklama)

Olumsuz emir ifadeleri, konuşur tarafından izin verilmeyen veya gerçekleşmesi istenmeyen önermelerden meydana gelir. Ayrıca emir semantiğinin baskın olmadığı önermelerde uyarı ve konuşur tarafından verilen tavsiyeleri içerir.

Çağdaş Uygurca tekil olumsuz emir ifadeleri, kök halindeki fiile olumsuz eki *-mA* getirilirken oluşturulmaktadır. Çoğul ifadelerinde ise olumsuz ekini, kişi eki yani özne işaretleyicisi $-(x)ñlar$ biçimbirimi takip eder:

(17) *Hey caduger, uxlap çüŝ körme!* (SB4 100)

“Hey büyücü, uykuya dalıp düş görme!”

(18) *Veyşëñ aymiqığa orunliŝivalğan qarakçılarnin keyni tiripidin bërip tosuñlar, bixsetlik qilmañlar.*

“Veyşen ilçesine yerleşen eşkıyaların arkasından dolanıp kuşatın, dikkatsiz davranmayın.”

1.1.5 {-GIn}

Türk dillerinin yazılı kaynaklarla takip edilebilen ilk evresinden Çağdaş Türk dillerine gelene kadar, ikinci kişi emir çekiminde kullanılan *-GII* ve *-GIn* biçimbirimleri, emir semantiğine kuvvetlendirme, pekiştirme anlamları katmaktaydı:

(19) *Sabımın tüketi eşidgil* (KT G 1)

“Sözlerimi iyice işit.”

(20) *İlig imledi kelgil oldur berü* (KB 621)

“Hükümdar, beri gel ve otur diye işaret etti.”

Önerme (19) da eski Türkçe, (20) de Doğu Orta Türkçesinde kullanılan *-GIn* ve *-GII* biçimbirimleri, emir semantiğini kuvvetlendirici bir anlama sahiptir. Bugün Çağdaş Uygurcada ise, aynı kökene dayanan *-GIn* ve *-GII* {< *qı- } biçimbirimlerden sadece ilki yaşamaktadır (krş. Öztürk 2015: 89). Fakat bugün Çağdaş Uygurcada *-GIn* biçimbiriminin işlevleri tarihi Türk dillerine göre belirli farklılıklar göstermektedir.

Tömür’e göre Çağdaş Uygurcada *-GIn* biçimbirimi, gönderici ve alıcı arasındaki yakınlıktan kaynaklanan *samimi* (intimate) emir ifadelerini işaretler (2003: 309). Tespit edebildiğimiz örneklerde Tömür’ün ifadelerine benzer yapılar bulunmakla birlikte, eski ve orta Türkçede kullanılan pekiştirilmiş emir ifadelerine de rastlamak mümkündür:

(21) - *Bu ottuz ser kümüşni yolda xec-xiracet qilgin, dèdi.*

-*Rehmet ata, dèdi Van Çin pulğa qolini sunup.* (SB4 237)

“-Bu otuz parça gümüşle yoldaki masraflarını karşıla, dedi.

-Sağ olasin baba, dedi Van Çin parayı almak için elini uzatırken.”

(22) *Hey dehri qarakçi, añlap qoygin!* (SB4 99)

“Hey zalim eşkıya, dinle bakalım!”

Önerme (21)de *-GIn* biçimbirimi konuşur ve alıcı arasındaki yakınlıktan kaynaklanan samimi bir emir semantiği işaretlemektedir. Fakat (22)de konuşur ve alıcı arasında olumsuz sosyal ilişki, konuşurun alıcıya *dehri qarakçi* “zalim eşkıya” olarak seslenmesinden anlaşılmaktadır. Haliyle (22)de *-GIn* biçimbirimi samimiyet bildirmekten ziyade, emir anlamını pekiştirmektedir. Yeri gelmişken tekrardan belirtmek gerekir ki (22)de *añlap qoygin* “dinle bakalım” yapısında, temel anlamı üzerinde barından yüklem, zarf-fiil $-(x)p$ eki almış eylemken, devam eden art-eylem belirli kılınışsal anlamları işaretlemektedir.

1.2 Gönüllülük

Çağdaş Uygurca *gönüllülük kipi* [voluntative mood], emir ve istek gibi tasarlanan ve gerçekleşmesi istenen ifadelerden oluşur. Ayrıca gönüllülük ifadeleri gerçekleşmesi beklenen eyleme uygun olarak izin, uyarı, tavsiye, talep ifade edebilir. Johanson’a göre Türk dillerinde gönüllülük ifadeleri bu yönüyle, istek ve *geniş zaman* (aorist) ifadelerine yaklaşıp (2014: 30).

Nuyts’a göre gönüllülük ifadelerinin nasıl sınıflandırılacağı ve hangi kiplik alan içerisinde değerlendirileceği konusunda, ilgili literatürde görüş birliği yoktur (2006: 9). Bazı dilbilimcilere göre gönüllülük ifadeleri, isteme ifadelerinden ziyade, konuşurun hayata geçirmek istediği eylemlerle ilgilidir ve bu yüzden de devinim kipliği içerisinde değerlendirilmelidir (Palmer 2001). Fakat Nuyts’un da belirttiği gibi gönüllülük ifadeleri, konuşurun gerçekleşmesini beklediği eylemler karşısındaki hareket planından ziyade, arzularından (desires) meydana gelmektedir (2006: 11). Aslında gönüllülük ifadelerinin devinim kipliği içerisinde değerlendirilmesinin sebebi, diğer isteme ifadelerinde olduğu gibi konuşurun gerçekleşmesini beklediği eylemin dışında kalmamasıdır:

(23) *Padişah müşavirimiz qoşqa kirip ketsile, pèkir uniñ bilen elişip körey, ya ölüm, ya körim, dedi Sun Çi.* (SB4 108)

“Vezirimiz siz, karargaha girin, bendeniz onunla savaşayım, ya ölüm ya kurtuluş, dedi Sun Çi.”

Yukarıdaki önermede gönderici sadece alıcıya isteme temelinde oluşan bir ifadeyi iletme, gerçekleşmesini beklediği eylemin kılıcısı da olma niyetindedir. Fakat gene de konuşur devinim kipliğinde olduğu gibi iç-yeterlilik ve iç-gerekliklerini değil, arzularını ifade etmektedir. Bu yüzden de tezde, gönüllülük ifadeleri isteme kipi içerisinde değerlendirilecektir.

Gönüllülük kipinin diğer isteme kiplerinden ayrıldığı bir başka nokta da doğrudan bir isteme ifade etmekten ziyade plan ve niyet bildirmesidir. Örneğin (23)de gönderici Sun Çi, emir ifadelerinde olduğu gibi doğrudan bir istekten ziyade isteme derecesi daha düşük bir niyeti dile getirmektedir. Bu yönüyle isteme ifadelerini, istemenin derecesine göre *emir>gönüllülük>istek* olarak sınıflandırmak mümkündür.

Çağdaş Uygurcada gönüllülük-kişi ilişkisi, emir paradigmasıyla bazı ortak noktalara sahiptir. Emir işaretleyen $-(x)\tilde{n}$ ve $-(x)\tilde{n}lAr$ biçimbirimlerinde olduğu gibi, gönüllülük işaretleyen $-(A)y$, $-(A)yII$ ve $-sUn$ biçimbirimleri isteme semantiğine ek olarak kişi çekimini bünyesinde barındırır. Türk dillerinin birçoğunda benzer durumda olan iki paradigmadaki bu yapısal birliktelik, anlamsal bir bütünlüğün de olduğunu düşündürmüştür. Fakat Johanson'un (2019'dan aktaran Aslan Demir 2008: 56) belirttiği gibi farklı parçalardan oluşmasına karşılık, yanıtıcı bir süreklilik gösteren biçimbirimlerin işlevleri ve işaretledikleri kiplik alanlar birbirinden farklıdır. Zaten ilgili bölümde de bahsettiğimiz gibi emir kipi, sadece ikinci kişilere gönderim yapmasıyla diğer isteme kiplerinden ayrılır.

Kişi çekimine ek olarak Çağdaş Uygurca gönüllülük kipi, emir paradigmasına benzer şekilde görünüş işlevlerini de bünyesinde barındırır. Renzsch'in (2015) de *Mod2* olarak sınıflandırdığı gönüllülük işaretleyen biçimbirimler, isteme anlamına ek olarak geleceğe yönelik bir bakış açısı bildirir:

(24) *Men aymiqqa növetçilikke barimen, ete kelgende körüşeyli, dedi.* (SB 312)

“Ben şehre nöbete gidiyorum, yarın gelince görüşelim, dedi.”

Önerme (24)te $-(A)yII$ biçimbirimi, gönüllülük işlevine ek olarak işaretlediği eylemi geleceğe yönelik bir bakış açısıyla sunar. Bu yüzden, bahsedilen biçimbirimler ayrı bir görünüş işaretleyicisine ihtiyaç duymamaktadır.

1.2.3 Soru

Çağdaş Uygurca gönüllülük ifadelerinde, *evet-hayır soruları* (polar questions) cümlenin sonuna yerleşen soru parçacıklarıyla kurulmaktadır. Bu yapılar birinci tekil kişi ifadelerinde (25) konuşurun tasarladığı eylemleri hayata geçirmek için alıcıya yönelttiği izin, talep, teşvik ifadelerinden oluşur. Çoğul birinci kişi gönüllülük ifadelerinde (26) ise soru ifadeleri izin yapılarına ek olarak, konuşurun dile getirdiği eylemi, alıcıyla birlikte hayata geçirme arzusunu yansıtabilir:

(25) *U çağlarda çoñ turağa qetilymu?* (SB4 78)

“O zaman büyük birliğe katılayım mı?”

(26) *On çaqirim yiraqliqqa çekindürüvelip başiqidin koş tikeylimu? Dedi Vu Yun Sun Cyañğa qarap.* (SB4 166)

“On kilometre ileriye çekilerek yeniden karargah kuralım mı? Vu Yun Sun Cyan’a bakıp.”

Gönüllülük üçüncü kişi ifadelerinde de tekil birinci kişiye benzer şekilde, konuşur alıcıdan izin veya tavsiye beklemektedir. Fakat birinci kişi ifadelerinden farklı olarak, üçüncü kişi yapılarında konuşur ve kılıcı farklı kişilerdir:

(27) *Ular öyge barsunmu?* (MUG 318)

“Onlar eve gelsin mi?”

1.2.4 Gönüllük Birinci Kişi ve Kişiler

Çağdaş Uygurca tekil birinci kişi gönüllülük ifadeleri $-(A)y^8$ biçimbirimiyle işaretlenmektedir ve bu ifadeler işaretlenen eyleme uygun olarak niyet, istek, heves, vaat gibi anlamları ifade etmektedir:

(28) *Sey Ciñ qattiq gezepke kèlip, uniñ rasa edipini bèrey dep turuşıǵa, teñriqutniñ bu yerge qedem teşrip qılǵanlıǵını añlıdi.* (SB4 210)

“Sey Cin oldukça sinirlenip, ona haddini bildireyim diye düşünürken padişahın buraya geldiğini duydu.”

(29) *Men deryadin üzüp ötüp, Cinşen tēgiǵa bērip tiñtiñlep kēley, dedi Can Şün.* (SB4 424)

“Ben nehri yüzerek geçip, Cinşen dağına giderek durumu öğrenmeye çalışayım, dedi Can Şün.”

Yukarıdaki iki önermede $-(A)y$ biçimbirimiyle işaretlenen eylemler gönüllülük ifadelerini kodlamaktadır. Fakat iki önerme arasında tasarlanan eylemlerin hayata geçebilmesi için belirli farklılıklar bulunmaktadır. Önerme (27)de konuşur tasarladığı eylemi herhangi bir alıcıya iletmeyip iç arzularını ifade etmekten; (28)de konuşur tasarladığı eylemi alıcıyla paylaşmaktadır ve çoğunlukla eylemin hayata geçirilebilmesi alıcıya bağlıdır. Bu yönüyle (28)de olduğu gibi gönderici ve alıcının bulunduğu gönüllülük ifadeleri, istek ifadelerine yaklaşmaktadır.

⁸ Etimolojik olarak $-(A)y$ biçimbirimini istek işaretleyicisi $-GAy$ biçimbirimiyle ilişkilendiren görüşler olmakla birlikte, Johanson’un da belirttiği gibi bu ilişki fonetik olarak imkansızdır (2014: 33). Çünkü Batı Orta Türkçesinin aksine, Doğu Orta Türkçesinde ve Çağdaş Uygurcada ek başında /g/ yitimi yaşanmamıştır.

Çağdaş Uygurca birinci kişi gönüllülük işaretleyicisi $-(A)y$ biçimbirimine eklenen $-çu$ parçacığı, konuşurun tasarladığı eylemi gerçekleştirebilmek için alıcıya yönlendirdiği dilek, rica ve yalvarma ifadelerini kodlamaktadır:

(30) *Muşu vezipini ben üstümge alayçu, maqul deñ.* (MUG 316)

“Lütfen bu görevi ben üstleneyim, evet deyin.”

Önerme (29) $-(A)y+ -çu$ yapısıyla işaretlenen *üstümge al-* “üstlen-” eylemi, konuşurun sadece tasarılarını değil hayata geçirmeye odaklandığı bir isteme semantiği de bildirmektedir. Gene de devam eden cümleden anlaşıldığı üzere, eylemin hayata geçebilmesi göndericiden çok alıcıya bağlıdır.

Birinci çokluk kişi gönüllülük ifadeleri ise Çağdaş Uygurcada $-AyII$ biçimbirimiyle işaretlenmektedir. Bu ifadeler gönüllülük semantiğine ek olarak teşvik, onay, davet vb. ifadeleri kodlayabilmektedir. Fakat tekil ifadelerden farklı olarak eylemin kılıcısı sadece konuşurun kendisi değil konuşurun belirlemiş olduğu kişi veya kişilerdir:

(31) *Şehir içide dep söz açti Ni Şi, cezmen teyyarlinip turuşqandu, bularniñ aldimiğa çüşüp qalmay, qoşunni çapsan çekindüreyli.* (SB4 307)

“Şehir içinde diye söze başladı Ni Şi, mutlaka hazırlık yapmış şekilde bekliyorlar, onların tuzağına düşmeden orduyu hemen geri çekelim.”

Önerme (30)da konuşur gerçekleştirmek istediği eylemi gerekçelendirerek alıcıya nasihat temelli bir ifade iletmektedir. Her ne kadar $-AyII$ biçimbirimi $-sen$ dahil biz ve sen hariç biz- arasında bir ayırım yapmasa da (30)dan alıcının da göndericiyle birlikte eyleme dahil olması istenildiği anlaşılmaktadır.

Gönüllülük birinci kişi ve kişi ifadelerinde olumsuzluk yapıları, gönüllülük işaretleyicileri $-(A)y$ ve $-AyII$ biçimbirimlerinden önce eklenen $-mA$ biçimbirimiyle oluşturulmaktadır.

(32) *Uninga tegmeyli, dep bir-birini tosup, yeqin barmapitiken, dedi.* (SB4 142)

“Ona yaklaşmayalım diye yanındakilere engel olarak uzak durun dedi.”

1.2.5 Gönüllülük Üçüncü Kişi ve Kişiler

Üçüncü kişi gönüllülük yapılarının temel işlevi, konuşurun bir veya daha fazla kılıcıya yönelttiği tasarı ve izin ifadelerini kodlamaktır. Bu yapılar ayrıca talep, davet, tavsiye, emir vb. yapıları işaretleyebilmektedir. Fakat bahsedilen bu yapılar, kılıcıya dolaylı bir şekilde ulaştığı için emir ifadeleriyle kıyaslandığında çoğunlukla daha kibarlaştırılmış önermelerden oluşmaktadır.

Çağdaş Uygurca üçüncü kişi hem tekil hem de çoğul yapılar *-sUn* biçimbirimiyle işaretlenmektedir. Tekil veya çoğul hangi anlamın seçileceği çoğunlukla bağlama göre anlaşılma ile birlikte, çoğul yapıları kodlamak için gönüllülük işaretleyicisinden önce – *(x)ş* biçimbirimi eklenebilir:

(33) *Men künçiqiştiki qovuqtin çiqip Ma Liñni caylay, inimiz Çyav Davçin künpêtiştiki qovuqtin çiqip Vu Nën, Şü Cinlerni tutsun, Lu Turşavul yuqiri qovuqtin çiqip Tyen Bavni bablisun, dedi melumatni añlap Guñsun Şën.* (SB4 174)

“Ben doğudaki girişten çıkarak Ma Lin’i durdurayım. Kardeşimiz Çyav Davçin batı girişe giderek Vu Nen, Şu Cin ve arkadaşlarını yakalasin. Başbuğ Lu ise yukarı girişten çıkıp, Tyen Bav’a engel olsun, dedi haberi duyan Gunsun Şën.”

(34) *Men padişah aliylirini qoğdap qayturup keldim. Beg-sipahiler pat çiqip aliylirini qarşi alsun!* (SB4 201)

“Ben padişah hazretlerine eşlik edip buraya getirdim. Bey ve subaylar acilen çıkıp, padişah hazretlerini karşılasın!”

Önerme (32)de *-sUn* biçimbirimiyle işaretlenen *tut-* “yakala-” ve *babla-* “engel ol-” eylemleri, Gunsun Şen’in sırasıyla Çyav Davçin ve Lu Turşavul’dan yerine getirmesini istediği ifadeleri oluşturmaktadır. Fakat eylemi yerine getirmesi beklenen kılıçlar ve gönderici doğrudan bir iletişim ortamında değildir. Konuşur yönelttiği isteme temelindeki ifadeler üçüncü kişiye ulaşmadan önce, alıcı konumundaki ikinci kişiye ve onun vasıtasıyla kılıçlara ulaşmaktadır (üçüncü kişi emir semantiği için bk. Aslan Demir 2008; Usta 2016).

İstemenin derecesi (33)de Gunsun Şen’in sosyal konumunun yüksek olması ve gerçekleşmesini istediği eylemlerin düşmanlara karşı koymak için gerekli olmasından dolayı yüksektir. Benzer şekilde çoğul üçüncü kişi gönüllülük ifadesi olan (34)te, konuşur, bey ve subaylardan padişahın karşılanmasını yani bağlayıcılığı yüksek bir durumu beklemektedir. Zaten *pat* “acilen” zarfı da eylemin bir an önce gerçekleşmesi gerektiğini desteklemektedir. İstemenin derecesine göre üçüncü kişi gönüllülük işaretleyicisi *-sUn* ve istek işaretleyicisi *-GAy* biçimbirimini karşılaştıran Memtimin’e göre de bahsedilen biçimbirimlerden ilki daha güçlü bir istemeyi kodlamaktadır (2016: 242).

Çağdaş Uygurca üçüncü kişi gönüllük ifadeleri konuşurun dışındaki kişilerin isteklerini de ifade edebilir:

(35) *Tosma, qoyup ber, boptu barsun.* (MUG 308)

“Engel olma, izin ver varsın gitsin”

Konuşura yöneltilen tasarı ve plan ifadelerinde ise *-sUn* biçimbirimi onaylama ifade etmektedir:

(36) *-Cinşen tēgiğa bērip tiñtiñlap kēley, dēdi Can Şün*

-*Şundaq bolsun, dedi Çey Cin.* (SB4 425)

“-Çinşen dağına varıp durumu öğrenmeye çalışayım, dedi Can Şün

-Peki öyle olsun, dedi Çev Cin.”

Üçüncü kişi gönüllülük ifadeleri *-çu* parçacığıyla kullanıldığında, bazen (36)da olduğu gibi cümlede gerçekleşmesi beklenen eyleme dair beklentiyi güçlendirmekteyken; bazen de (37)de olduğu gibi eylemden beklenen sonucun gerçekleşmeyeceğini, gerçekleşse bile kötü bir sonuçların doğacağını işaretler.

(37) *Yaz kelsunçu, men seni deñiz boyığa apirimen.* (MUG 491)

“Hele bir yaz gelsin ben seni denize götüreceğim.”

(38) *U meni urimen degüdek, urup baqsunçu.*

“Açıkca bana vuracağını söyledi, vursun bakayım.”

İki veya daha fazla cümleden oluşan üçüncü kişi gönüllülük ifadeleri, cümle başı bağlacı *meyli...meyli* (ister...ister) ile kullanıldığında, son cümlede gerçekleşmesi beklenen eylemin her koşulda gerçekleşeceğini ifade eder:

(39) *Meyli boran çiqsun, meyli yağmur yağsun, cezmen barimen.* (MUG 309)

“İster rüzgar essin, ister yağmur yağsın, kesinlikle gideceğim.”

Son olarak bahsetmemiz gereken bir konu da Çağdaş Uygurca üçüncü kişi gönüllülük kipinin, geçmiş zaman koşacıyla birlikte kullanılamamasıdır. Bu yönüyle üçüncü kişi gönüllülük ifadeleri emir kipine yaklaşmaktadır. Aslında ilgili bölümde de bahsettiğimiz gibi *-sUn* biçimbirimi güçlü bir istemeyi yani emir semantiğini işaretlemektedir. Fakat gönüllülük ifadelerinin kodladığı durumların aksine, gönderimde bulunduğu nokta üçüncü kişi değil ikinci kişidir.

1.3 Hipotetik İşaretleyici

Türkoloji literatüründe genellikle şart kipi, şart-dilek kipi ve şart zarf-fiili gibi farklı terimlerle ele alınan -sA işaretleyicisi, Johanson tarafından *hipotetik işaretleyici* [hypotetic marker] olarak isimlendirilmiştir (2008: 491). Bu isimlendirmenin temel gerekçesi, bahsedilen biçimbirimim şart, dilek, istek, gönüllülük vb. semantik alanları işaretlediği durumlarda, çoğunlukla gerçekleşmesi mümkün olmayan veya gerçek olmasına rağmen gerçekleştirilebilirliği düşük önermeleri kodlamasından kaynaklanır.⁹ Bu yüzden tezde de -sA biçimbirimini daha kapsayıcı şekilde ifade ettiği için hipotetik işaretleyici terimi kullanılacaktır.

Eski Türkçe -sAr biçimbirimine dayanan ve bugün Çağdaş Uygurcada sondaki ünsüzü düşmüş şekilde yaşayan biçimbirim, temel cümle işaretlediği durumlarda varsayımsal beklentileri ifade eder. Yan cümlede ise -sA işaretleyicisi daha çok varsayımsal bir şart ifade eder:

(40) *Pëqir atamanlardin Fen Ruy, Şen Tiñguy, Vëy Diñgolar bilen birlikte leşker başlap Çyav Davçiñni qoğlap bërıp, u döyüzni el qilip kelsem.* (SB4 115)

“Bendeniz komutanlardan Fen Ruy, Şen Tinguy, Vey Dingo ve arkadaşlarıyla birlikte askerleri komuta ederek Çyav Davçin’i takip edip, o deyyuzu ele geçirim.”

(41) *Ete yamğur yağmisa, seylige çiqimiz.* (MUG 311)

“Yarın yağmur yağmazsa, yürüyüşe çıkacağız.”

Önerme (40)da temel cümle işaretleyicisi -sA emir, istek, dilek vb. semantik alanlarında olduğu gibi konuşurun alıcı veya alıcılardan beklediği isteme temelinde oluşan bir ifadeyi kodlamaktadır. Fakat diğer isteme ifadelerinden farklı olarak gerçekleşmesi beklenen eylemin yönlendiriciliği ve empoze derecesi düşüktür. Aslında (40)da olduğu gibi -sA

⁹ Hipotetik işaretleyicinin Türkçe isteme bildirdiği durumlar için Aslan Demir 2007a’ya bakılabilir.

işaretleyicisi birinci kişi çekiminde gönüllülük kipine yaklaşmaktadır. Fakat gönüllülük kipinde konuşur eylemi harekete geçirmeye daha yakınken; hipotetik işaretleyici daha çok eylemle ilgili planlanan süreci kodlamaktadır.

Önerme (41)de ise alta sıralı yan cümle yüklemine işaretleyen -sA biçimbirimi, temel cümledeki eylemin gerçekleşmesi için gerekli şartları kodlamaktadır. Buradaki şart anlamı varsayıma dayalıdır ve konuşur, eylemin gerçekleştirilebilirliğine atıfta bulunmamaktadır. Fakat yan cümle yüklemine eklendiği durumlarda, Çağdaş Uygurcada -sA biçimbirimi (42)de olduğu gibi sadece varsayımsal bir şart bildirmemektedir:

(42) *Bügün oğrileriñ serkerdisidin birni örüp, heyvisini biraz sundurduq, qarısam tağnin epti xeherliktek qilidu, Çaqsa mezmüttek turidu. (SB4 70)*
 “Bugün zalimlerinden komutanlarından birini alaşağı edip, kibrini biraz söndürdük, bakıyorum da dağın görünümü tehlikeli duruyor, Çaksa coşkun gibi duruyor.”

Yukarıdaki önermede -sA biçimbirimiyle işaretlenen *qara-* “bak-” eylemi, temel cümleyle öncelik-sonralık ilişkisi kuran belirteç işlevli bir yan cümle oluşturmuştur. Yani ilk olarak yan cümledeki bakmak eylemi gerçekleşmiş daha sonra buna bağlı olarak konuşur dağın ve Çaksa’nın görünümünü fark etmiştir. Bu yönüyle (42)de -sA biçimbirimi, Türkçede çoğunlukla -IncA ve -(X)p gibi zarf fiil yapılarıyla kurulan zaman işlevli belirteç yan cümleleriyle benzerlik gösterir.

Hipotetik işaretleyicinin isteme bildirdiği durumlarda dilbilgisel zamanla ilişki belirli yönleriyle diğer isteme kiplerinden ayrılır. Daha önce de belirttiğimiz gibi yükümlülük ifadeleri doğası gereği geleceğe atıfta bulunur. Fakat Aslan Demir’in Türkçe -sA biçimbirimi değerlendirirken belirttiği gibi önermede ortaya çıkacak hipotetik anlam eğer gerçekleşmesi imkansız bir eylemi karşılıyorsa, gelecekle-belirsizlik arasında bir yere konuşlanır (2007a: 6). Tersisi durumda yani eylemin gerçekleşme olasılığı yüksekse, varsayım derecesi düşüktür ve önerme zaman bakımından daha belirgin hale gelir.

1.3.1 Özne İşaretleme Sistemi

Hipotetik işaretleyici, emir ve gönüllülük paradigmalarının aksine tek başına kullandığında özne gönderiminde bulunmaz. Her ne kadar tek başına -sA işaretleyicisi üçüncü kişiyi kodlasa da birinci ve ikinci kişilerde iyelik kökenli kişi eklerinin eklenmesiyle oluşturulur. Birinci kişi ifadeleri tekil gönderimlerde -m; çoğul gönderimlerde -K biçimbirimleri özne işaretleyicisidir:

(43) *Şu arida Ma Liñniñ yel tapanliq hüneridin heveri bolğan Dey Zun menmu Guñsun Şen bilen bille barsam dep telep qildi.* (SB4 174)

“O arada Ma Lin’in rüzgar ayaklı olabilme yeteneğinden haber alan Dey Zun ben de Gunsun Şenle birlikte gitsem diye izin istedi.”

(44) *Taqqa çiqip tağniñ sap havasidin bir nepes alsaq!* (Memtimin 2016: 235)

“Dağa çıkıp, temiz havasından bir nefes çeksek!”

Yukarıdaki iki önerme -sAm ve -sAK biçimbirimleri sırasıyla tekil ve çoğul birinci kişiye gönderimde bulunmaktadır. Önerme (43)de konuşur *telep qildi* ‘‘izin istedi’’ öbeğinden de anlaşılacağı üzere alıcıya izin temelinde bir ifade göndermektedir. Fakat gönüllülük ifadelerinin aksine, konuşur hayata geçirmek istediği eylemlerin tasarı yönü daha ağır basmaktadır. Önerme (44)de ise konuşur farklı kılıçlarla birlikte *nepes al-* ‘‘nefes çek-’’ eylemini hayata geçirme isteğindedir. Burada diğer isteme semantiklerinden farklı olarak hayata geçirilmesi beklenen eylem varsayıma dayalıdır ve gerçekleşebilirlik yönünden zayıftır.

İkinci kişi ve kişiler ise -sA biçimbirimine eklenen -ñ ve -ñlAr biçimbirimleriyle kodlanmaktadır:

(45) *Hey iplas döyüz, öltürseñ balduraq öltür, dep tilledi.* (SB4 100)

“Hey pis deyyuz, öldürecekseñ hemen öldür, dedi.”

(46) *Mubada siler el bolsañlar, men Senşi şahıga melum qilip, silerge katta emel inam qilimen, dedi.* (SB4 99-100)

“Eğer biat ederseniz, ben Şensi hükümdarına bilgi verip sizleri büyük hediyelerle ödüllendireceğim, dedi.”

İkinci tekil kişi ifadelerinde *-ñlAr* biçimbirimine ek olarak Çağdaş Uygurcaya özel yapılardan birisi de hipotetik ifadelerde kullanılan kibarlaştırılmış biçimlerdir. Bu ifadeler, hipotetik işaretleyiciye *-ñIz* biçimbiriminin eklenmesiyle oluşturulur:

(47) *Meni bağçıga aparsiniz.* (Memtimin 2016: 235)

“Beni parka götürseniz.”

Önerme (47)de *-sA* biçimbirimi ek alıp açık orta hece konumuna düştüğü için *a~i* nöbetleşmesi görülmektedir (detaylar için bk. Yakup 2009a).

Üçüncü kişi ve kişiler ise *-sA* biçimbiriminin yalın halde kullanılmasıyla işaretlenmektedir:

(48) *Hazırçe Sun Cyanga ündekçi beg nami berilse, şahane zinnat-ziverler elip mehrem bëgi bolsa; orunbasar Turvaşul Lu Cünyige elemdar beg nami berilse, şahane zinnat-ziverler elip qarargah kurbëgi bolsa; Vu Yun başliq ottuz töt baturğa oñ qol serkerdilik mensipi berilse, Cu Vu başliq yetmiş ikki palvanğa sol qol serkerdilik mensipi berilse; altun-kümüşler acritilip üç qoşun tartuqlansa, dedi.* (SB4 400)

“Sun Cyan’a haberci komutan şanı verilse, şahane ödülleriyle ödüllendirilse kafi olacaktır. İzci komutan Lu Cunyi’ye harpbeyi adı verilse o da şahane ödülleriyle ödüllendirilip karargah komutanlığına atansa şahane olacak. Vu Yun ve diğer otuz dört kahramana sağ kol komutanlığı verilse ve Cu Vu

önderliğindeki yetmiş iki bahadıra sol kol komutanlığı verilse ve tüm bu kahramanlara altın ve gümüşler dağıtılarak ödüllendirilse yerinde olacaktır.”

(49) *Bügün qarakçılar bu üç kişiğe birer zıyan-zexmet yetküzüp qoysa, leşker az bolğanliqtin şeher haman qoldin kêtıp qalidu de, hemmimiz tüğişip ketimiz.* (SB4 349)

“Bugün eşkiyalar bu üç kişinin saçının teline zarar verirlerse, eşkiya kuvvetleri sayıca az olduğundan şehir çabucak elden gider. Hepimiz kılıçtan geçiriliriz.”

1.3.2 Hipotetik İşaretleyici + {-çu}

Hipotetik işaretleyici *-sa* biçimbirimine eklenen *-çu* parçacığı soru sorma, öne çıkarılmak istenen öğeyi vurgulama ve dilek gibi farklı işlevleri yerine getirmektedir. Tömür’e göre *-çu* parçacığının işlevi vurguyla yakından ilişkilidir. Eğer *-sa* biçimbirimine eklenen *-çu* parçacığı (50)de olduğu gibi vurgulanmıyorsa pişmanlık, vicdan azabı, hayıflanma vb. anlamları kodlamaktadır. Birinci ve ikinci kişilerde (51)de olduğu gibi vurgu *-çu* parçacığının üzerindeyse yalvarma, dilek, rica vb. anlamları kodlamaktadır (2003: 315).

(50) *Tursunmu kelsiçu öyde yalguz olturğuçe.*

“Tursun da gelse ya, evde yalnız oturacağına.”

(51) *Vaqtin bolsa, mavu xetni tercime qilip berseñçu.* (Doğan 2012: 894).

“Zamanın varsa, şu mektubu tercüme etsen (lütfen).”

Önerme (50) de vurguyu üzerinde taşımayan ve hayıflanma anlamı taşıyan *-sa*+*-çu* yapısı Çağdaş Uygurcada farklı yollarla da kodlanmaktadır. Tömür’e göre bu yollardan ilki hipotetik işaretleyiciye *boptiken* (<bolup turur (i)ken) yapısının eklenmesidir. İkinci yol ise hipotetik işaretleyiciye *bolğaniken* yapısının eklenmesiyle oluşturulur (2003: 314).

Karşılıklı konuşmalarda hipotetik işaretleyiciye eklenen *-çu* parçacığı, önermeye tereddüt ifadesi katan soru yapıları oluşturmaktadır (Doğan 2012: 892).

- (52) *-Sen meni saqlap tur. / -Sen kelgiçe maşına kèlip qalsıçu*
 “-Sen beni bekle. / -Sen gelene kadar ya otobüs gelirse.”

1.3.3 Hipotetik İşaretleyici + {-i)ken} / {-i)di}

Çağdaş Uygurca’da *-sA* biçimbirimine eklenen *-(i)ken* yapısı, isteme semantiğini kibarlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra bağlama göre önermeye *-sA+ -(i)ken* yapısı rica, istek, arzu vb. anlamlarını da kodlayabilmektedir (Tömür 2002: 312).

- (53) *Mühim işim çıqip qaldı, Maña ikki künlük ruxset bérilsiken.* (MUG 312)
 “Benim önemli bir işim çıktı, (lütfen) bana iki gün izin verseniz”

Tömür’e göre *-sA+ -(i)ken* yapısıyla oluşturulan isteme ifadelerinde *-(i)ken* yapısı düşebilir (2003: 312). Bu tarz ifadelerde, hipotetik işaretleyicinin kibarlaştırılmış emir bildirmesi gönderici ve alıcının arasındaki sosyal ilişkilerle anlaşılmaktadır:

- (54) *Muellim, axirini yene bir qèdim okup bersiñiz (iken), xatirilivalsaq.* (MUG 313)
 “Öğretmen(im), öncelikle bir kez daha okusanız, not alabilsek.”

Önerme (54)te gönderici ve alıcı arasında öğretmen-öğrenci ilişkisi bulunmaktadır ve bu yüzden *-(i)ken* parçacığının düştüğü durumlarda da kibarlaştırılmış bir isteme ifadesi ortaya çıkmaktadır. Zaten (54)te gönderici ikinci kişiye iletteği önermede *-(I)ñIz* biçimbirimini kullanarak ifadeyi kibarlaştırmaktadır.

Çoğunlukla üçüncü kişilere ve daha az olarak birinci ve ikinci kişi hipotetik işaretleyiciye eklenen geçmiş zaman koşacı *-(i)di* ise geçmiş zaman işaretlemediği durumlarda, hipotetik anlamın gerçekleştiribilirlik derecesini arttırmaktadır ve bu yönüyle önermeyi istek ifadelerine yaklaştırmaktadır:

(55) *U imtihandin ölmisiti* (Memtimin 2016: 26).

“O sınavdan geçmeseydi bari.”

Memtimin’e (2016) göre geçmiş zaman koşacıyla kurulan bağlamsal okumalara göre geleceğe konuşlanabilir:

(56) *Yamğur yağsiti, ziraatlar mu yaşirip qalatt.* (Memtimin 2016: 26).

“ (Ah) bir yağmur yağsaydı, ürünler yeşerecekti”

Önerme (56)da yan cümle işaretleyicisi *-sa* biçimbirimine eklenen geçmiş zaman koşacı, edimsel okumalara göre “yağmur yapmış olsa, ürünler böyle olmazdı” şeklinde karşı olgusal bir anlamı kodlayabildiği gibi; “yağmur ilerde yağarsa, ürünler yeşerir” gibi henüz gerçekleşmemiş fakat gerçekleşmesi muhtemel bir anlamı yani olgusal dışı bir anlamı kodlayabilir.

1.4 İstek

İstek kipi [optative mood], isteme anlam alanının emir, gönüllülük, rica gibi alt semantik alanlarından birisidir. Bazı araştırmacılar istek kavramını bütüncül olarak isteme ifade eden anlam alanları için kullanmaktadır (krş. Grosz 2011). Fakat tezde, Aslan Demir 2007b ve 2008; Johanson 2008 ve 2014 de kullanılan terminolojiye uygun olarak istek, isteme anlam alanının alt başlıklarından birisi olarak değerlendirilecektir.

Johanson'a göre Türk dillerinde istek kipi, art-zamanlı gelişmelerle birlikte geniş çaplı bir işleve sahip olmuştur. Ona göre istek kipi olumlu ifadelerde plan, niyet, umut, amaç, talep, gereklilik, zorunluluk semantiklerine ek olarak olgusalılık-dışı yapılarda tahmin ifadelerini; olumsuz istek ifadelerinde ise nasihat, korku, kaygı ve gerçekleşmesi muhtemel olaylara karşı uyarıları kodlamaktadır. (2014: 38). Aslında tahmin ifadeleri isteme anlam alanıyla değil olasılık kipiyle daha üst başlıkta ise bilgi kipliğiyle ilgili bir kavramdır. Fakat örneğin İngilizce "will" art-fiilinde olduğu gibi birçok dünya dili, gelecek zaman ve istek işaretlemek için aynı biçimbirimi kullanmaktadır. Bu yüzden de çok anlamlı olan istek-gelecek zaman işaretleyicileri isteme anlamına ek olarak bilgi kipliğinin *kesinlik>orta kesinlik>tahmin* gibi farklı anlamlarını da işaretlemektedir. İlgili bölümde daha ayrıntılı ele alınacak olmakla birlikte, benzer bir durumun Çağdaş Uygurca -GAy biçimbirimi için de geçerli olduğunu hatırlamak gerekir.

Kişi çekiminde istek işaretleyicisi -GAy biçimbirimi, hipotetik işaretleyiciye benzer şekilde şahıs ekleriyle özne gönderiminde bulunmaktadır. İki özne gönderimindeki fark ise, hipotetik hipotetik kip için iyelik kökenli eklerin; istek kipi için zamir kökenli eklerin kullanılmasıdır. Birinci kişi istek ifadeleri göndericinin harekete geçirmek istediği eylem için hazır oluşunu; farklı bir alıcıya yöneltildiği durumlarda hayata geçirmek istediği eylemle ilgili izin ve talep ifadelerinden oluşur.

(57) *Çon ecir-xizmet körsetip, qarakçılar atamani Tyen Huni tirik qolğa çüşürüp, ordiğa melum qilğaysız, padişahi alem dövlitidin teñ bolğaymiz.*
(SB4 64)

“Büyük hizmet gösterip, eşkıyaların lideri Tyen Hu’yu canlı ele geçirdikten sonra saraya haber veriniz. Devletli padişahımızın gücünden hep beraber payidar olacağız.”

İkinci kişi ve kişilerde ise istek kipi göndericinin alıcıdan beklediği istemenin yanı sıra, *dua* (blessing) ve *beddua* (cursing) ifadelerini kodlayabilir. Ayrıca sıklıkla keskin emir ifadeleri de ikinci kişi istek kipiyle kodlanabilir:

(58) *Dozaqqa kirgeysen, ilahim.*

“Cehenneme girersin, (inşallah) tanrım”

Yukarıdaki önermede konuşurun beddua ifadesi için -GAy biçimbirimini seçmesinin tek sebebi, bu biçimbirim isteme anlamı kodlaması değildir. Memtimin’e göre -GAy biçimbirimi, gerçekleşmesi beklenen eylemlerin tanrı, doğaüstü güçler vb. varlıklara bağlı olduğunda, diğer isteme anlamları kodlayan biçimbirimlere göre daha çok tercih edilmektedir (2016: 239). Bu durumun temel sebebi emir ve gönüllülük kipiyle karşılaştırıldığında, istek işaretleyicisi -GAy biçimbiriminin empoze gücü daha zayıf bir istemeyi kodlamasıdır.

-GAy biçimbirimi ikinci kişiyle işaretlenip istek bildirmediği durumlarda, konuşurun geleceğe yönelik tahminlerini kodlar:

(59) *Serkerde qizniñ qandaq ceñ qilğanliqini keyinki babtın añlıgaysız. (SB4 139)*

“Komutan kızın nasıl savaştığını bir sonraki bölümden dinleyeceksiniz.”

Önerme (59)de metnin okuyucularına seslenen hakim bakış açısı, -GAy biçimbirimini tercih ederek okuyuculardan metnin devamını okumaları doğrultusunda bir istek de bulunmamaktadır. Aksine metni okumaya devam edecekleri yönünde görüş bildirmektedir. Burada önemli olan okuyucuların metni okumaya devam etmesi değil, konuşurun beklentileridir. Yani -GAy biçimbirimi, olayın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğiyle ilgili bir ipucu vermektan çok göndericinin beklentilerini kodlamaktadır.

1.4.1 İstek İşaretleyicisinin Çok Anlamlılığı

İstek, emir, gönüllülük gibi isteme ifade eden semantik alanların doğası gereği geleceğe konuşulduğundan yer yer bahsetmiştik. Fakat istek işaretleyen -GAy biçimbiriminin gelecek zaman ilişkisi sadece geleceğe konuşulmasından kaynaklanmamaktadır. Bahsedilen biçimbirim istek ifade etmediği durumlarda gelecek zaman bildirmektedir ve çok anlamlı bir görünüm arz etmektedir.

Bazı Türkologlara göre, Eski Uygurca ve Doğu Orta Türkçesinde de benzer işlevlerle kullanılan -GAy biçimbirimi salt gelecek zaman işaretlemekteydi (krş. Gabain 1974: 115). Johanson'a göre bu görüşün oluşmasının temel sebebi -GAy biçimbirimiyle işaretlenen eylemlerin görece bir gelecek zamana konuşulmasıdır (2008: 490).

İsteme ifade etsin veya etmesin -GAy biçimbirimi Johanson'un da belirttiği gibi geleceğe konuşlanır ve her durumda gerçek-dışı bir işaretleyicidir. Fakat burada sorulması gereken soru neden -GAy biçimbirimi araştırmacılar tarafından gelecek zaman olarak değerlendirilirken benzer şekilde geleceğe konuşlanan emir, gönüllülük ve hipotetik kip için benzer bir tartışma söz konusu olmamasıdır. Bize göre bu sorunun cevabı, diğer isteme işaretleyicilerinin aksine -GAy biçimbiriminin isteme ifade etmeyen anlamları da kodlamasıdır. Fakat isteme bildirmese de bu biçimbirim her daim kiplik anlamlar taşımaktadır çünkü gelecek diğer dilbilgisel zamanların aksine olgusal yapılardan oluşmamaktadır:

(60) *Huintso üç yetmiş yaşatım otğurak bu yıl sangramda et'üz qotğay m(e)n.*

(Briefe Hts Y, 26, 10)

“Ben Hüen-tsang, altmış üç yıl yaşadım, muhakkak bu yıl bu manastırda öleceğim.”

Yukarıdaki Eski Uygurcadan alınan önermede gönderici Hüen-tsang herhangi bir isteme ifadesinde bulunmayıp geleceğe yönelik bir bakış açısı sunmaktadır. Buradaki gelecek zaman her ne kadar *yükümlülük>isteme* kipliği içerisinde değerlendirilemese de *bilgi kipliği>kesinlik* içerisinde değerlendirilmelidir. Aslında -GAy biçimbirimi tek başına bilginin kesinliğiyle ilgili bir ayırmda bulunmamaktadır. Bu yüzden (60)da konuşur

otğurak “tamamıyla, kesin şekilde” zarfıyla önermede ortaya çıkan bilginin gerçekleşeceğine dair güvenini pekiştirmektedir.

Rentzsch’e göre -GAy biçimbirimi Eski Uygurcaya benzer şekilde Doğu Orta Türkçesi’nde de çok anlamlıdır. Ona göre, bahsedilen biçimbirimle işaretlenen önermeler birden fazla okumaya açıktır. Rentzsch’in altını çizdiği önemli noktalardan birisi de -GAy biçimbiriminin bilgi temelinde anlamları kodladığında bilginin derecesini kodlamak için kiplik zarfların kullanılmasıdır (2011: 100).

(61) *Yene mën bir navbat naşihat-āmēz xat bitip yiberey, şāyad kim işlāḥqa kēlgey.* (Babürname 381 b12-13)

“Ben bir mektup daha yazıp vereyim, belki o biraz yatıştır.”

Yukarıdaki önermede konuşur mektubu göndereceği alıcının yatışmasıyla ilgili geleceğe yönelik bir görüş bildirmektedir. Burada -GAy biçimbirimi bilgi kipliği yani konuşurun önermenin gerçekleşebilirliği karşı tutumunu kodlamaktadır. Fakat görüldüğü gibi bahsedilen biçimbirim tek başına bilginin kesinlik derecesine atıfta bulunmadığı için konuşur *şāyad* “belki” zarfını kullanarak önermenin epistemik skala içerisinde orta-kesinliğe konuşlanmasını sağlamaktadır.

Sonuç olarak hem art-zamanlı hem eş-zamanlı olarak -GAy biçimbirimi istek semantiği kodlayabildiği gibi; isteme dışında geleceğe konuşlanan ifadelerde kodlayabilir. Fakat yer yer belirttiğimiz gibi isteme ifade etmese de -GAy biçimbirimiyle işaretlenen eylemler geleceğe konuşlandığı için her daim kiplik anlamlarla iç içedir.

1.4.2 {-GAy} + {-IA}

İsteme işaretleyen biçimbirimler istek, emir, rica, dilek vb. farklı semantik alanları bağlama ve edimsel şartlara göre kodlayabilmektedir. Hatta bu durum bazı dilbilimcilere göre dil evrenseli sayılmaktadır (bk. Pagliuca ve Bybee 1987: 108). Ancak dillerdeki isteme ifade eden anlamsal alanlar arasındaki geçişgenlik, farklı parçacıklar sayesinde de

oluşturulabilmektedir. Çağdaş Uygurcada da isteme ifade ettiği durumlarda -GAy biçimbirimine eklenen -IA parçacığı isteme yönü daha kuvvetli, yaptırım derecesi istek kipine göre daha yüksek ifadeler oluşturmaktadır:

(62) *Sun Turşavul çaqsidin kirişke tızlik bilen hazirlinip turğayla! Dèyilgenidi.*
(SB4 75-76)

“Sun Başbuğ Çaksa’ya girmeye aceleyle hazırlan! Denilmişti.”

(63) *Nemişqa gem qilip altun boyliriniñ esenlikige dexli yetküzdila? El üçün ecir-xizmetler körsetip, zor işlar üstide baş qaturğayla, dèdi.* (SB4 444)

“Neden derde tasaya kapılıp kıymetli sağlığını tehlikeye atarsınız. Sağlığını millet ve devlete hizmet için harcayınız.”

Önerme (61 ve 62)de -GAy biçimbirimine eklenen -la parçacığını isteme derecesi istek kipine göre daha yüksek bir anlamı işaretlemektedir. Her iki önermenin Türkçe çevirisinde, emir işaretleyen biçimbirimleri seçmemizin nedeni istemenin derecesini doğru şekilde aktarabilmekten kaynaklanmaktadır. Gerçi Türkçede, etimolojik açıdan Çağdaş Uygurca -GAy biçimbirimine dayanan istek eki -A, standart dilde kullanımdan düşmüştür.¹⁰ Gene de çeviride hipotetik işaretleyici veya gönüllülük paradigmasının seçilmemesinin nedeni, -GAy biçimbirimine eklenen -la parçacığının yaptırım gücü yüksek bir istemeyi kodlamasıdır.

Burada belirtilmesi gerek bir başka konu da, -GAy + -la yapısının kişi çekimine müsait olmamasıdır. Tek başına istek işaretleyicisi üçüncü kişiye atıf yapmaktadır ancak bahsedilen yapı, emir paradigmasına benzer şekilde işaretsiz olmasına karşın ikinci kişiye gönderimde bulunmaktadır:

(64) *-Kèle! Dep varqirdi.*

-Herqaysileri zañliq qilmigayla, dèdi Van Çin. (SB4 241)

¹⁰ Batı Orta Türkçesinde etimolojik olarak -GAy biçimbirimine dayanan istek işaretleyicisi -A, standart dilden 17.yüzyılda çekilmeye başlamıştır (detaylar için bkz. Adamoviç 1985 ve Johanson 2014). Aynı işaretleyicinin Batı Orta Türkçesindeki kullanım sıklığındaki dil ilişkilerinin rolü için ise Demir ve Aslan Demir 2014’e bakılabilir.

“-Gel bakalım! Diye bağırdı.
-Kimseyi küçük görmeyesin, dedi Van Çin.”

Yukarıdaki önermede konuşur genel özne işaretleme sisteminin aksine, ikinci kişiye gönderdim yapmak için kişi eklerinden yararlanmamaktadır. Bu durumun sebebi -GAy+ -la yapısının istek semantiğinden çok emir semantiğine yaklaşması ve buna bağlı olarak sadece ikinci kişiye gönderim yapmasıdır.

1.4.3 Olumsuz İstek

Olumsuz istek yapıları nasihat, korku, tedbir ve gerçekleşmesi beklenen eylemlere karşı uyarı ifadelerinden meydana gelmektedir. Çağdaş Uygurcada diğer isteme işaretleyicilerinde olduğu gibi olumsuz ifadeler, istek işaretleyicisinden önce gelen olumsuzluk eki -mA ile kurulmaktadır. Fakat istek işaretleyicisine eklendiği her duruma açık orta hece konumunda olan -mA işaretleyicisinin ikinci sesi /i/ fonemiyle nöbetleşmektedir:

(65) *Padişah müşaviri, undaq qilmiğaysız, dedi uduldiki tağni görsetip, muşu tağda panahliğili bolidu.* (SB4 118)

“Vezirim, böyle bir şey yapmayasınız, dedi karşıdaki dağı gösterip, bu dağda saklanabilirsiniz.”

Önerme (65)te gönderici alıcıya nasihat temelinde bir ileti göndermektedir. Burada görüldüğü gibi alıcı henüz nasihati yerine getirmediği gibi konuşurun yapmasını istemediği olayı da gerçekleştirilmemiştir.

Geçmiş zaman koşacıyla kurulan önermelerde ise olumsuz istek ifadeleri, konuşurun gerçekleşmesini istemediği eylemler karşısındaki umutlarını ve benzer durumlarla ilgili kaygılarını kodlayabilir:

(66) *U bu gepni edep salmigitti.* (Memtimin 2016: 241)

“O umarım bu konuşmayı yanlışlıkla söylememiştir.”

Yukarıdaki önermede istek işaretleyicisine eklenen geçmiş zaman koşacı, karşı olgusal bir istek ifadesini işaretlemektedir. Konuşur geçmişte yaşanmamasını istediği bir eylemi dile getirmektedir. Görüldüğü gibi (66)da istek işaretleyicisi *-GAy* biçimbiriminin son ünsüzü eklenme sırasında düşmektedir ve açık orta hece durumunda olduğu için ünlüsü /i// fonemiyle nöbetleşmektedir.

1.4.4 {-mAkçI bol-}

Çağdaş Uygurca istek işaretleyicilerinden birisi de, *-mAkçI* ve daha sıklıkla aynı biçimbirime *bol-* “ol-” art-fiilinin eklenmesiyle oluşturulmaktadır. Burada belirtilmesi gereken durum, genellikle *fiil + zarf-fiil + art-fiil* yapılarında, sonda bulunan ve kılınış işaretleyicisi olan *bol-* eylemi, bahsedilen yapı içerisinde kılınış bakımından tarafsız hale gelmesidir.

-GAy biçimbirimine benzer şekilde *-mAkçI* biçimbirimi de Türkologlar tarafından yer yer gelecek zaman içerisinde değerlendirilmiştir. Öztürk’e göre bahsedilen biçimbirim gelecek zamanı işaretlemektedir (2015: 82). Fakat Öztürk’ten aldığımız örneklerde (67 ve 68) görüldüğü gibi, *-mAkçI* biçimbiriminin gelecek zamandan daha çok istek bildirdiği görülmektedir:

(67) *Men bu yerde vaz-nesihet lazim emes, dimekçi emesmen.* (Öztürk 2015: 82)

“Ben burada vaaz, nasihat lazım değil, demek istiyorum.”

(68) *Bu heqte ayrim maqalida alahide toxtalmaqçimen.* (Öztürk 2015: 82)

“Bu hususta ayrı bir makalede özellikle durmak istiyorum.”

-mAKÇI bol- yapısının *-GAy* biçimbirimiyle oluşturulan istek ifadelerinden farkı, ilkinin tasarı yönü daha kuvvetli isteme ifadeleri kodlamasıdır:

(69) *Ular qar toxtığandin këyin seperge atlanmaqçi boluşti.* (SB4 63)

“Onlar kar durduktan sonra sefer çıkmak istiyordu.”

(70) *Padişah bu ayalni görüpla özige berike xénim qilip nikahıga almaqçi boldi.* (SB4 143)

“Padişahımız bu kadını görünce kendisini varlıklı bir kadın haline getirip, nikahına almak istedi.”

Yukarıdaki iki önermede de *-mAKÇI bol-* yapısıyla işaretlenen eylemler, tasarı yönü *-GAy* biçimbirime göre daha yüksek ifadeleri işaretlemektedir. Gerçekleştirilebilirlik açısından ise iki önermede hipotetik kipten daha yüksek; emir ve gönüllülük kipinden daha düşük bir yere konuşlanmaktadır.

Yan cümle yüklemine işaretlediği durumlarda ise *-mAKÇI bol-* yapısı, gerçekleşmeye daha çok yaklaşmış isteme ifadelerini kodlamaktadır:

(71) *Tyen Hu leşkerliriniñ sèpidin Çin Yin, Lu Çin, Yav Yöler Sun Enni tartivalmaqçi bolup étip çiqti.* (SB4 126)

“Tyen Hu’nun askerlerinin safından Çin Yin, Lu Çin, Yav Yö ve arkadaşları Sun En’i kurtarmak isteğiyle öne doğru atıldı.”

1.5 İsteme İşaretleyicisi Olarak {-(A/U)r ve -mAs}

Genel olarak Türk dillerinde özel olarak da Çağdaş Uygurcada *geniş zaman* [aorist] olarak adlandırılan *-(A/U)r* ve *-mAs* biçimbirimlerinin birincil işlevi Johanson’un da

bahsettiği gibi sınırlar arası bir görünüş ve şimdiki zamanı işaretlemektir(2016: 48). Çağdaş Uygurcada olumlu yapılarda $-(A/U)r$ biçimbirimiyle; olumsuz ifadelerde $-mAs$ biçimbirimiyle işaretlenen şimdiki zamanın, $-mAKtA$ ve $-(X)vat$ gibi biçimbirimlerinden farkı ise *odaksız olmayan* [non-focal] bir şimdiki zamanı kodlamasıdır (detaylar için bk. Rentzsch 2005).

(72) *Uniñdin yol sorsam, külüp kêtip: “Kêler yeriñdin kelürsen, kêter yeringe kêtersen” dedi.* (SB4 177)

“Ondan yol sorduğumda, gülerek: “Geldiğin yerden gelirsin, gittiğin yere gidersin” dedi.

(73) *Türlük quşlar sayrar, uçar yéyip qanat.* (YUTG 79)

“Türlü kuşlar öter, uçar yayıp kanadını.”

Önerme (72)de sırasıyla $-Ur$ ve $-Ar$ biçimbirimleriyle işaretlenen bitimli eylemler, şimdiki zamanı ifade etmekle birlikte, konuşma anıyla olayın gerçekleşeceği düşünülen belirleme noktası eş zamanlı değildir. Yani daha genel bir şimdiki zaman ifade etmektedir. Bunun yanına sıra (73)te olduğu gibi alışkanlık içeren şimdiki zaman ifadeleri için de geniş zaman biçimbirimleri kullanılmaktadır.

İsteme ifade ettiği durumlarda geniş zaman işaretleyen biçimbirimler, isteme derecesi düşük ve varsayım dayalı bir anlamı işaretler. Zaten Memtimin’in de belirttiği gibi Çağdaş Uygurca’da bahsedilen biçimbirimlerin kullanım sıklığı oldukça düşüktür (2016: 244). Genellikle kalıplaşmış sözlerde, dua ve beddua gibi ifadelerde kullanılmaktadır:

(74) *Tiliñ tutulup qalar, ilahim!* (Memtimin 2016: 244)

“Dilin tutulup kalır (umarım), tanrım!

Bazen de geniş zamanla işaretlenen eylemler çok anlamlılığa açıktır. Mesela (75)te olumsuz geniş zamanla işaretlenen *kömül-* “gömül-” ve *untu-* “unut-” eylemlerinden

sürekli olarak bildiren bir şimdiki zaman anlamı çıkarılabildiği gibi; konuşurun söz konusu kişinin unutulmamasına dönük olarak halkına iletildiği bir isteme anlamı çıkarmak da mümkündür.

(75) *Sen kömülseñmu biraq ülgen kömülmes hêçqaçan.*

Untumas xelqiñ seniñdek neğme senetkarini. (YUG 12)

“Sen gömülseñ de şahsiyetin gömülmez asla.

Unutmaz halkın, senin gibi nağme sanatkarını.”

2. GEREKLİLİK KİPİ

Yükümlülük kipliğinin alt anlamsal alanlarından birisi olan *gereklilik* [necessity], bir olayın veya olgunun gerçekleşmesinin başka bir olay veya olguya bağlı olma durumudur. Örneğin sınavdan yüksek not almak isteyen bir öğrencinin isteğini yerine getirebilmesi için ders çalışması gerekmektedir. Benzer şekilde bir öğrencinin devamsızlıktan kalmaması için okula düzenli olarak gitmesi gerekmektedir. İki örnek arasındaki fark, ilkinin öğrencinin iç gereklilikleriyle ilgiliyken; ikincisinin dış kaynaklı olmasıdır.

Zorunluluk [obligation] veya *güçlü gereklilik* [strong necessity] kavramı ise, gereklilikten farklı olarak daha güçlü bir yaptırım hatta belirli koşullarda kaçınılmaz olarak yapılması gerekeni bildirir. Tezde de gereklilik üst başlığında gereklilik ifadelerine ek olarak zorunluluk yapıları da ele alınacaktır.

Papafagou 2000’e göre toplumsal normlar, inançla ilgili kurallar ve düzenleyici kanunlar zorunlulukları oluşturur. Çünkü bu alanlarda yapılması istenilen eylemler hayata geçirilmediği takdirde, kanunla belirtilen bir ceza veya toplumsal bir yaptırım uygulanmaktadır. Öte taraftan kişisel ve olağan alanlarda ortaya çıkan yaptırımların gerçekleşmemesi, kişinin istediklerini elde edememesi veya beklentilerini karşılayamamasına neden olmaktadır. Bu yüzden bu tarz yaptırımlar zorunluluktan çok gerekliliklerle ilgilidir.

(76) *İlac qilip qarakçi qoşunlarğa tuyuqsız zerbe bèrip, ularniñ heyvisini sunduruş kèrek, şundaq qilğandila qarakçılarni tövenge köz tikişke pètinalmaydıgan qilivetkili bolidu, dedi. (SB4 64)*

“Bir çaresini bulup eşkıya birliklerine aniden saldırarak cesaretlerini kırmak gerekli. Ancak bu şekilde eşkıyaları şehrin bu tarafına göz dikmeye cesaret edemez hale getirebiliriz.”

(77) *Leşkerlerni tügitip, palvanlarni ölümge tutup bergen günahiñ üçün, kallañni elişim kèrek dèdi de, çeriklerni çaqirip, uni bağlap açiqip, kallisini èlip kirişni buyurdi. (SB4 303)*

“Askerleri ölüme sürükleyip bahadırları kaybetmemize sebep olduğun için kelleni uçurmam icab eder, diyerek askerlerini çağırıp onu yaka paka paça götürüp, kellesini almalarını emretti.”

Önerme (76)da konuşur tarafından dile getirilen bireysel gereklilik gerçekleşmediği takdirde, gene konuşurun dış dünyaya karşı beklentileri gerçekleşmeyecektir. Önerme (77)de ise askerlerin ölümüne sebep olan kişinin cezalandırılması kanunlar bağlıdır ve (76)ya göre hayata geçirilmesi daha güçlü etkenlerle desteklenmektedir. Burada belirtmeliyiz ki yukarıdaki iki önermenin Türkçe çevirisinde *lazım, gerek, zorunlu* gibi farklı yüklemleştirciler tercih edilebilir fakat önemli olan hangi yüklemleştircinin seçileceğinden daha çok, hayata geçirilmesi istenen eylemin dış dünyadaki yaptırım gücüdür.

Tezin sınırlılıkları dilbilgiselleşmiş biçimbirimler olmakla birlikte, gereklilik ve zorunluluk ayrımının Çağdaş Uygurcada, tercih edilen yüklemleştircilerden ziyade daha çok kiplik zarflar aracılığıyla netleştiğini belirtmek gereklidir. Mesela (78)de kullanılan *çoqum* “kesinlikle” zarfı gereklilik anlamını güçlendirmektedir ve önermeyi zorunluluk ifadesine yaklaştırmaktadır.

(78) *Bu maqale çoqum bügünki gëzitta çiqişi kerek.* (Yakup 2009: 486)

“Bu makalenin kesinlikle bugünkü gazetede çıkması gerek.”

Gereklilik ifadelerini kılıcı odaklı kiplik içerisinde değerlendiren Bybee, bu ifadelerin iç ve dış koşullardan kaynaklı olarak kılıcıya yönlendirilen yükümlülük ifadeleri olduğunu aktarır (Bybee vd. 1994: 177). van der Auwera’ya (1998) göreyse dış dünyadan kaynaklanan gereklilik ifadeleri ve bireyin ihtiyaçlarından kaynaklanan gereklilik ifadeleri birbirinden ayrılmalıdır. Ona göre katılımcı-dışı gereklilik yapıları yükümlülük kipliğine benzer şekilde, kılıcıya yönelen ve dış dünyadan kaynaklanan ifadelerden oluşmaktadır. Katılımcı-içi gereklilik yapıların da ise Bybee’ın sınıflandırmasının aksine her daim kılıcı bulunmamaktadır. Önermede özne konumundaki öge iç gerekliliklerinden etkilenen rolünde de olabilir.

(79) *Bular iş boldi, hemmidin evzili bu yerdin këtış kerek, dëdi Li Cu.* (SB4 276)

“Olanlar oldu, en iyisi burayı terk etmek dedi Li Cu.”

(80) *Yavni tëxi yëñelmigenikenmiz, özimizni çîñ saqlışimiz kerek.* (SB4 70)

“Düşmanı hala yenemediysek, kendimizi sağlama almamız gerek.”

Önerme (79) Li Cu’nun hayata geçirmek istediği eylemin sebebi dış dünyadan kaynaklanmaktadır. Yani katılımcı-dışı bir gereklilik söz konusudur. Diğer taraftan (80)da gereklilik anlamının ortaya çıkması bir iç katılımcının istekleriyle ilgilidir. Aslında bir kiplik anlamın katılımcı-dışı veya katılımcı-içi olarak sunulması doğrudan dış dünyanın gerçeklerini hedef almaz. Örneğin (79)da Li Cu etrafta olanlardan değil, korktuğundan bölgeyi terk etme düşüncesinde olabilir. Dile yansıyan durum tamamıyla konuşurun tercihidir.

Türk dillerinde gereklilik kipini *ModI* olarak sınıflandıran Rentzsch’e göre bu yapılar emir ve gönüllülük yapılarının aksine, bünyesinde görünüşsel bir anlam taşımaz (2015: 15). Bu yüzden ayrıca görünüş eki alması gereklidir. Fakat, Rentzsch’in tespitleri (81 ve 82)de olduğu gibi Türkçe *-mA /-mAk + gerek-lazım-şart* gibi örneklerde geçerliyen,

Çağdaş Uygurcada gereklilik işaretleyen $-(I)\text{ş} + k\acute{e}rek/lazim/vacib$ yapıları üzerine görünüş eki alamamaktadır.

(81) Ali'nin acil olarak eve gelmesi gerekiyor.

(82) Derslerini zamanında yapmak lazım gelir.

2.1 $\{-(I)\text{ş} k\acute{e}rek/lazim/vacib\}$

Çağdaş Uygurca gereklilik ve zorunluluk kipliğinin ifadesi için kullanım sıklığı en yüksek olan yapı, isim-fiil $-(I)\text{ş}$ ekine eklenen *kerek/lazim/zörür* yüklemleştircileridir. Bu yüklemleştircilerden ilki olan *kerek*, etimolojik olarak eski Türkçe döneminde de gereklilik işaretleyen *kergek* ‘‘gerek’’ sözcüğüyle eşdeğerdir. *Lazim ve zörür* sözcükleri ise, Arapçadan kopyalanmıştır.

Türkçe gereklilik yapılarında da kullanılan isim-fiil eki *-mak*, Çağdaş Uygurcada da kullanılmakla birlikte, kullanım alanı daralmış yerini daha yeni biçim olan $-(I)\text{ş}$ ekine bırakmıştır (Yakup 2009b: 85).

(83) *Vezirler dedi ki: İ şehriyari alem bu kişini darğa asmaq kerek.* (YUTG 89)

‘‘Vezirler dedi ki: Ey alemin sultanı, bu kişiyi darağacına asmak gerek.’’

(84) *Ey Şaxzadiler, palvanlar, emirler, camaet, tağam Ehmedxanniñ qılmişiğa qandaq qaraysiler, bu kişini nime qilmek kerek? dep soridi.* (UHD 307)

‘‘Ey şehzadeler, pehlivanlar, yiğitler, cemaat, dayım Ehmed hanın yaptılarını nasıl değerlendiriyorsunuz, bu adama ne yapmak gerek? diye sordu.’’

Yukarıdaki önermede *-mAK+kerek* yapısı, Türkçe eşdeğeri yapıya benzer şekilde, özne gönderimi için üzerine kişi ekleri alamamaktadır. Bu nedenle önermede ortaya çıkan gereklilik anlamı, doğrudan bir kılıcıya yönlendirilmemektedir.

İsim-fiil *-(I)ş* ekiyle kurulan gereklilik yapılarında, özne gönderimi iyelik kökenli şahıs ekleriyle oluşturulmaktadır. Fakat şahıs ekleri yüklemleştircilerin değil, isim-fiil ekinin üzerine eklenmektedir.

(85) *Ete etigen turup çeniqimen dësem burunraq uxlişim kerek.* (MUG 265)

“Eğer yarın erken kalkmak istiyorsam, erkenden uyumam gerek.”

(86) *Hemmimiz tirişip öginişimiz kerek.* (MUG 267)

“Hepimizin sıkı çalışması lazım.”

(87) *Sen uni bëxtim dep bilişiq kerek.* (YUTG 88)

“Sen onu bahtım diye bilmelisin.”

(88) *Ete sa’et ikkide bu yerde boluşiqiz zörür.* (Yakup 2009b: 484)

“Yarın saat ikide burada olmalısınız.”

(89) *Ata-anilar balilarğa rast sözliši lazim.* (Yakup 2009b: 484)

“Anne ve babaların çocuklarla dürüstçe konuşmaları lazım.”

Olumsuz gereklilik yapılarında Çağdaş Uygurca farklı fiil çekim paradigmalarının aksine, *değişken* (suppletive) bir yapıya sahiptir. Kip, zaman ve görünüş işaretleyicilerinden önce gelen olumsuzluk eki *-mA*, gereklilik yapısında ortaya çıkmaz. Bunun yerine isim-fiil eki *-(I)ş* yerini farklı bir isim-fiil eki *-mAsllk*’a bırakır.

(90) *Ete mehman kelidu, öydin çiqmasliqimiz kerek.* (Yakup 2009b: 485)

“Yarın misafirler gelece, evden erken çıkmamız lazım.”

(91) *Bu işni dadiñiz bilmesliki kerek, çünki dadiñiz u yerde yoq edi.* (Yakup 2009b: 485)

“Bu olayı babanızın bilmemesi gerek, çünkü babanız burada yoktu.”

Yukarıdaki önermelerde yüklemleştircilerden önce gelen ve isim-fiil işlevinde olan -*mAslik* biçimbirimi, bu işlevine ek olarak bitimli fiillerde kurabilmektedir. Yakup’a göre bu biçimbirim genellikle hukuki kanunlarda, okul kurallarında kullanılmaktadır (2009b: 483).

(92) *Mektepte haraq içmeslik, tamaka çkemeslik, savaqdaşlar bilen uruşmasliq.*

“Okulda alkol içilmemeli, sigara içilmemeli, sınıf arkadaşlarıyla kavga edilmemeli.”

(93) *Kesellerge qopalliq qilmasliq, takallaşmasliq.*

“Hastalara sinirli davranılmamalı, tartışmaya girilmemeli.”

Öztürk’e göre hipotetik işaretleyiciye eklenen *kerek* yüklemleştircisi de gereklilik kipi içerisinde değerlendirilmelidir (krş: 2015: 85). Fakat (92 ve 93) te olduğu gibi -*sA* + *kerek* yapısı, gereklilik-zorunluluk değil olasılık bildirmektedir.

(94) *Éhtimal, Çyav Léyniñ peşanisige şundaq pütülgen bolsa kerek.* (SB4 212)

“Muhtemelen, Çyav Ley’in alınına böyle yazılmış olsa gerek.”

(95) *Çyav Davçin içide: “Bu kişinin sehırgerliktin xeveri bolsa kerek, men sinap körmeymu qeni” dep öylidi.* (SB4 102)

“Çyav Davçin içinden “Bu adamın sihirbazlıktan haberi olsa gerek, ben bu adamı araştırmadım da” diye düşündü.”

2.2 {-GUIUK}

Eski Türkçe döneminde gereklilik işaretleyen *-gUIXk¹¹* biçimbirimi, modern Türk dillerin birçoğunda kaybolmakla birlikte bugün sadece Çağdaş Uygurca ve Halaççada eskicil olarak nitelendirilebilecek şekilde yaşamaktadır (Yakup 2009b: 481). Çağdaş Uygurca, Halaççadan farklı olarak bu biçimbirim özne işaretleme sistemine sahip değildir. Bu yönüyle *-GUIUK* biçimbirimi, önerme-odaklı gereklilik ifadelerini kodlanmasını sağlamaktadır. Yani ortaya çıkan gereklilik anlamı doğrudan bir kılıcıya yönlendirilmeden, göndericinin önermeye karşı tutumunu yansıtır.

Yakup'a göre Çağdaş Uygurcada bu biçimbirimin yaşaması, Çağatay yazı dilinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Fakat gene ona göre, bahsedilen dönemde *-GUIUK* biçimbirimi gereklilik değil sıfat-fiil işaretlemekteydi (2009b: 482).

Aslında standart Uygur yazı dilinde, ilgili biçimbirimin kullanım sıklığı şiir dili ve özlü sözlerle sınırlıyken; Hoten diyalektinde işlek olarak kullanılmaktadır (Tömür 2002: 318).

(96) *Oqutquçi yezîñlar dègendikin yazğuluk.* (MUG 318)

“Öğretmen yazın dediği zaman, yazılmalı.”

(97) *Sağlamliq asralsun dèyilse/Kèselniñ aldini alguluq/Kèselдин alamet körülse/Hayalsiz doxturğa barguluq* (Yakup 2009b: 487)

“Sağlık arıyorsun denilirse/Hastalıklara karşı korunmalı/Belirtilerden bir alamet görülürse/Doğrudan doktora gitmeli”

2.3 {-dİğan}

En bilinen işlevi şimdiki zaman işaretlemek olan *-dİğan* biçimbirimi, bağlama bağlı olarak gereklilik işaretleyebilmektedir. Benzer şekilde gereklilik başlığında bu

¹¹ Etimoloji denemesi için Erdal 2004:33'e bakılabilir.

biçimbirime yer veren Tömür'e göre, genel olarak *-dİğan* ile kurulan gereklilik ifadeleri, çocukların yanlış davranışlarını uarmak için aile büyükleri tarafından kullanılır (2002: 318). Bu işlevine ek olarak, aynı biçimbirim *dēgen* “dediğin” zarfıyla birlikte kullanılarak idealize edilmiş kişi ve kişilere gönderim yapar.

(98) *Yaxşı bala dēgen gep aňlaydiğan.* (MUG 318)

“Akıllı çocuk dediğin sözden anlamalı.”

(99) *Doxtur dēgen kēsellerge andaq muamile qılmaydiğan.* (MUG 318)

“Doktor dediğin hastalara kötü davranmamalı.”

2.4 {-masa + bolma-}

Çağdaş Uygurcada güçlü gereklilik yani zorunluluk ifadeleri, çift olumsuzluk ekine sahip *-masa+ bolma-* yapısıyla oluşturulmaktadır (Rentzsch 2005: 66-67). Aynı yapının olumlu biçimi (100)de olduğu gibi, bağlama göre zayıf bir gereklilik kodlamaktadır. Fakat Yakup'un (2009b) da belirttiği gibi *-sA + bol-* yapısının temel işlevi, gereklilik değil olasılık ifadeleri işaretlemektir.

(100) *Sēniñ bu pikriñ toğra emes, vaz keçseñ bolidu.* (MUG 317)

“Senin bu düşüncelerin doğru değil, vazgeçmelisin/ vazgeçebilirsin.”

Hem katılımcı-içi hem katılımcı-dışı yükümlülük ifadelerini işaretleyen *-masa+ bol-* yapısı, birinci kişi ve kişilerde konuşurun iç-gerekliliklerine gönderim yapmaktadır. Bu gereklilikler bireyin iç arzularıyla ilgili olabildiği gibi; dış dünyadan kaynaklanan zorunluluk yapıları da olabilir.

(101) *Men bugün ketmistem bolmaydu, ete yurtimizğa poyiz yoq.* (Anadil Konuşuru)

“Ben bugün dönmezsem olmaz, yarın şehrimize tren yok.”

(102) *Toxtamya qol qoyuştin burun başliq bilän mäslihätläşmisäk bolmaydu.* (Anadil Konuşuru)

“Sözleşmeye imza atmadan önce patronla görüşmezsek olmaz.”

Önerme (101)de konuşurun şehre dönmek istemesi her ne kadar ertesi gün tren olmayışına bağlı olsa da, buradaki gereklilik anlamı konuşurun kendi iç olanakları sonucu ortaya çıkmaktadır. Diğer tarafatan (102)de çalışanların sözleşmeye imza atmaması dış kaynaklı bir güce bağlıdır. Ancak birinci kişilerde bağlayıcılığı yüksek gereklilik, doğrudan otorite tarafından kılıcılara yönlendirilmemektedir. Kılıcılar (102)de olduğu gibi dış dünyanın gerekliliklerinden haberdardır ve eylemlerini bu yönde şekillendirmektedir.

İkinci kişi ve kişilerde gereklilik ifadesi gönderici tarafından kılıcı veya kılıcılara yönlendirilir. Tekil gönderimlerde gönderici ve kılıcı farklı kişilerdir. Çoğul gönderimler de konuşurun kılıcılarla birlikte yükümlülük altında olup olmadığı açık değildir. Çünkü Çağdaş Uygurca özne gönderiminde -sen dahil biz ve sen hariç biz- arasında bir ayırım yapmamaktadır.

(103) *Doxturniñ degini boyiçe emdi yene dora içmisiñiz bolmaydu.*(Anadil Konuşuru)

“Doktorun söylediğine göre, tekrardan ilaçlarınızı içmezseniz olmaz/içmelisiniz.”

Yukarıdaki önermede gönderici tarafından eylemin olası kılıcısına yöneltilen gereklilik anlamı, dış dünya gerekliliklerinden kaynaklanmaktadır ve konuşur otorite kaynağı değil iletici görevindedir.

Üçüncü kişi ve kişilerde ise durum biraz daha karmaşıktır çünkü önerme-odaklı gereklilik yapıları işaretlenebildiği gibi; dolaylı olarak kılıcılara yönlendirilen ifadelerin ortaya çıkması mümkündür:

(104) *Universitëta oqutquçi boluş için doktorluqni tügetmise bolmaydu.*
(Yakup 2009b: 488)

“Akademisyen olmak için doktora eğitimini bitirmek lazım.”

(105) *Kitab vaqtida neşir qilinmisa bolmaydu.* (Yakup 2009b: 488)

“Kitap zamanında basılmazsa olmaz.”

Önerme (104)te konuşur akademisyen olmak için gerekli eğitim şartlarından ve gerekliliklerinden bahsetmektedir. Buradaki gereklilik ifadesi, özel bir kılıcıya yönlendirilmeden, akademisyen olmak isteyen herkesin yerine getirmesi beklenen genel bir duruma gönderim yapmaktadır. Öte taraftan (105)te kitabın basılması doğrudan bir kılıcı tarafından gerçekleştirilmelidir. Fakat burada kılıcının üçüncü kişi olup olmadığı açık değildir. Konuşur kendisi kitapları bastırmak zorunda olabileceği gibi; ikinci ve üçüncü kişilerden bu gerekliliğin yerine getirilmesini bekliyor olabilir.

3. OLASILIK KİPİ

Olasılık kipliği [possibility modality] fiziksel ve mental yeterlilik, izin, kök olasılık ve bilgisel olasılık alt anlamsal alanlarını kapsayan bir çatı kavramdır. Hepsi birbirinden farklı kiplik kategorilerde değerlendirilmesi mümkün olan bu alt anlamsal alanlar, art-zamanlı olarak birbirinden gelişmesi ve birçok dünya dilinde aynı işaretleyiciyle kodlanmasından dolayı birlikte ele alınmaktadır. Tezde ise isteme başlığında yükümlülük ifadeleri ele alındığı için, izin yapıları ayrıca ele alınmayacaktır. Sadece art-zamanlı gelişimleri doğru aktarabilmek adına ilgili bölümlerde değinilmeye çalışılacaktır.

Geleneksel olarak kılıcının önermede ortaya çıkan eylemi gerçekleştirebilme kapasitesi olarak tanımlanan yeterlilik ifadeleri, Palmer'e göre olay kipliği daha özel olarak da devinim kipliği içerisinde değerlendirilmelidir. Ona göre bu ifadeler yükümlülük kipliğinin aksine dış kaynaklı değildir (2001: 76).

(106) *Özlriniñ bu hékmiti pelekte but-burhanlarniñkige yetmeydu, çünki ular erşiala tehtisarada öziniñ karametlirini bimalal namayan qılalaydu.* (SB 133)

“Sizin bu yetenekleriniz gökyüzünde, Buda ve tanrıların gücüne yetmiyor, çünkü onlar tanrı tahtı ölümler diyarında kendi kerametlerini çekinmeden gösterebiliyorlar.”

(107) *Senin boynunda taqaq tursa, qandaqmu toqmaq oynitalaysen.* (SB4 241)

“Senin boynunda o boyunduruk dururken sopayı nasıl kullanabilirsin.”

Önerme (106)da kerametlerini gösterebilen üçüncü kişiler, içsel yetenekleri ortaya çıkarmakta herhangi bir dış kaynağın etkisi altında değildir. Palmer'in bahsettiği gibi bu ifade, doğrudan kılıcıların eylemi gerçekleştirebilme kapasitesiyle ilgilidir (2001: 76). Öte taraftan (107)de konuşur kılıcıya belirli şartlar oluşmadığı takdirde hayata geçirilmesi beklenen eylemi, nasıl başaracağıyla ilgili bir soru sormaktadır. Buradaki sorunun kaynağı kılıcının iç yeterliliklerinden değil aksine dış dünyadan kaynaklanmaktadır. Haklı olarak bu tarz ifadeleri katılımcı dışı olasılık olarak sınıflandıran van der Auwera (1998), kılıcının iç-yeterlilikleri ve dış dünyadan kaynaklanan fakat yükümlülüğe dayanmayan ifadeleri birbirinden ayırır. Fakat tekrardan belirtmeliyiz ki bir ifadenin katılımcı içi ve katılımcı dışı olarak sunulması dış dünyanın gerçeklerini hedef almaz. Örneğin (107)de kılıcının eylemi yerine getirememesindeki sebep, konuşur bahsettiği gibi boynundaki boyunduruk olabileceği gibi, kılıcının güçsüz olması da olabilir. Dile yansıyan durum sadece göndericinin dış dünyaya bakış açısını yansıtmaktadır.

Bybee'nin (1994 ve 1995) sınıflandırmasına göre yeterlilik anlamını oluşturan koşullar ister iç kaynaklı ister dış kaynaklı olsun bu ifadeler kılıcı odaklı kiplik içerisinde

değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmenin temel sebebi, kılıcının hayata geçirmesi beklenen eyleme söz-edimiyle başlamamasıdır. Her ne kadar ikinci ve üçüncü kişi yeterlilik ifadelerinde, (107)de olduğu gibi konuşur ve kılıcı olmak üzeri iki nokta olsa da konuşur yönlendirici bir güce sahip değildir.

Geçmiş zaman işaretleyicisiyle birlikte ortaya çıkan yeterlilik ifadeleri, olumsuz yapılarda karşı olgusal bir görünüm arz eder. Örneğin olumsuz yeterlilik bildiren (110)da olduğu gibi kılıcı, geçmişte fiziksel şartlardan dolayı bir eylemi yerine getirememiştir ve artık aynı eylem tekrarlanmayacaktır. Olumlu yeterlilik yapılarında ise (111)de olduğu gibi kılıcı veya kılıcılar önermede ortaya çıkan eylemi gerçekleştirebilme potansiyelini göstermiştir ve bu yönüyle olgusal bir önerme sunulmuştur.

(108) *Beş yüzdin artuq ademniñ hemmisini tirik tutup ketti, birerimu qeçip qutulalmidi.* (SB4 90)

“Beş yüzden fazla adamın hepsini canlı olarak ele geçirdi, hiçbiri kaçıp kurtulamadı.”

(109) *Etisi seherde yigitler: “Lu Çişendin dèrek alalduk” dep xever èlip keldi.* (SB4 158)

“Ertesi gün sabah askerler: “Lu Çişen’den haber alabildik” diye haber getirdi.”

Yeterlilik, izin, bilgisel olasılık alt anlamsal alanlarını bir bütün olarak olasılık başlığı içerisinde değerlendiren Rentzsch, bünyesinde görünüşsel bir anlam taşımadığı ve bu yüzden tekrardan görünüş işaretleyicisine ihtiyaç duyan bu yapıları *ModI* olarak sınıflandırır (2015: 88). Burada belirtmeliyiz ki Rentzsch’in sınıflandırması bahsedilen anlam alanlarının doğrudan kendisini hedef almaz. Aksine, Türkçe için *-(y)Abil-* Çağdaş Uygurca için *-(y)AlA-* ve *-sA kèrek* işaretleyicilerinin sınıflandırılması olarak düşünülmelidir. Zaten yukarıda bahsettiğimiz alt anlamsal alanların bir bütün olarak sınıflandırılması, bu işaretleyicilerin art zamanlı gelişmelerle işlevinin gelişmesi ve olasılık üst başlığının alt anlamlarının hepsini işaretlemesinden kaynaklanmaktadır.

(110) *Pañ Yüen: ‘Cañ Şikey hêliqi kiçik xizmetkarni uruşuvatkan bolsa kerek dep oylap.*

‘‘Pan Yüen: ‘Can Şikey az önceki küçük hizmetçiyi dövüyor olsa gerek diye düşünerek.’’’

(111) *Bu Çaqsiniñ élingusi kelgen bolsa kerek, çaqsiniñ sirtida heqiqetenmu bir neççe leşker Sun Turşavulniñ emrige binaen qarañğudin paydiliniñ, Çaqsiniñ ehvalini bilgili kelgendi. (SB4 75)*

‘‘Bu durum Çaksa’nın ele geçirilmiş olduğunu gösteriyor olsa gerek, Çaksa’nın dışında hakikaten de birçok asker Sun Başbuğ’un emri üzerine karanlıktan faydalanarak Çaksa’nın durumunu öğrenmeye gelmişti.’’’

Yukarıdaki önermelerden ilki olan (108)de Pan Yüen, hizmetçinin dayak yiyor olabileceğiyle ilgili bir tahminde bulunmaktadır. Burada dayak yeme eylemi *-sA kerek* yapısından önce gelen eyleme eklenen $-(x)vAt$ biçimbirimiyle sınırlar-arası bir görünüşle sunulur. Yani Pan Yüen’in tahminde bulunduğu eylem gerçekleşmişse, hala devam ediyor olmalıdır. Benzer şekilde (109)da konuşur belirli kanıtlara dayanarak Çaksa şehrinin ele geçirilmiş olduğuyla ilgili bir tahminde bulunmaktadır. Fakat (108)den farklı olarak *-sA kerek* yapısından önce eklenen *-gAn* biçimbirimi, sınır-sonrası bir görünüşü işaretler. Konuşur burada tamamlanmış bir olaya bütün olarak bakmaktadır. Her iki önermede de sırasıyla görünüş işaretleyen $-(x)vAt$ ve *-gAn* biçimbirimlerin, Türkçe *yapsa gerekiyor/yapsa gerekmiş* örneklerinde olduğu gibi doğrudan *-sA kerek* yapısına eklenemediğini belirtmeliyiz.

Yeterlilik kipliğinin aksine bilgisel olasılık devinim kipliğiyle değil, bilgi kipliğiyle ilgili bir alt anlamsal alandır. Bilgi kipliğini konuşurun önermenin gerçekliğine bakış açısına göre sınıflandıran Bybee vd. (1994), uzak olasılık ifadelerinin gerçekliğe yakınlığının uzak olduğunu belirtir. Ona göre yakın olasılık ve çıkarımsal kesinlik ifadelerinde, konuşur belirli gerekçelerle önermeyi gerçeklik ve doğruluğuna kanıtlar getirir.

(112) *Éhtimal, Çyav Léyniñ pəşanisige şundaq pütülgen bolsa kerek.* (SB4 82)
 “Herhalde, Çyav Ley’in alınına böyle yazılmış olsa gerek.”

(113) *Terep-tereptin tēgiş qilsaq, yavni taqabil turuşqa yētişelmey qalidiğan haletke çüşüreleymiz, dēdi Vu Yun.* (SB4 357)
 “Dört bir yandan saldırırsak düşmanı ne olduğunu anlamaz bir hale getirebiliriz.”

(114) *Jirak memliketlerdin kēlidiğan şahzadeler oqumuşluq molla yigitler bolsa kerek* (UHD 469)
 “Uzak şehirlerden gelen şehzadeler bilgili ve alim kişiler olsa gerek.”

Önerme (112)de konuşur Çyav Ley’in başına gelenlerden dolayı kötü bir talihe sahip olduğunu öne sürmektedir. Fakat konuşurun gerekçeleri önermede ortaya çıkan eylemin gerçekliğini kesinleştirmemektedir. Bu yüzden *éhtimal* “herhalde” zarfıyla önermeye karşı tutumunu, uzak veya zayıf bir olasılıkla yansıtır. Önerme (113)te ise, konuşur ileride ortaya çıkmasını beklediği bir eylemi belirli bir plan dahilinde sunmaktadır. Burada olayın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği dış dünyanın gerçeklerini hedef almasa da, konuşura göre belirli koşullar sağlandığında önermenin gerçekleşmesi yakın bir olasılıktır. Çıkarımsal kesinlik ifadesi olan (113)te konuşur alim ve bilgili olarak gördüğü kişilerle ilgili gözlemlerini sunmaktadır. Diğer iki ifadeden farklı olarak konuşur, doğrudan test edebildiği bir bilgiyi ve buna bağlı olarak gerçeklik açısından kesinliğe yakın bir ifadeye dile getirmektedir. Burada ayrıca belirtmemiz gereken konu ne *-sA kerek* ne de *-(y)AIA-* biçimbiriminin doğrudan gerçeklik skalasıyla ilgili bir ayırımında bulunmamasıdır. Bu işaretleyicilerle kodlanan olasılık ifadelerinde, konuşurun önermeye olan güveni (112)de olduğu gibi, kiplik zarflar yardımıyla epistemik skala içerisinde konuşlandırılabilir. Bunun yanı sıra olasılık ifadesini destekleyen gerekçeler, ortaya çıkması beklenen eylem ve önermenin bütünü konuşurun bakış açısıyla ilgili ipuçları verebilmektedir.

3.1 Bir Dil Evrenseli Olarak *Olanak>İzin>Bilgi Kipliği* Gelişimi

Kiplik her ne kadar anlambilimsel bir fenomen olsa da dile kodlanmasıyla birlikte biçimsel bir yön de kazanır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi kiplik dile zarflar, kiplik yüklemeler, bürünsel öğeler, ekler, biçim sözdizimsel yapılarla kodlanabilmektedir. Bunların arasında dilbilgiselleşen yapılar yani ekler ve biçim sözdizimsel işaretleyiciler kip kavramını oluşturmaktadır. Fakat çoğu zaman dilbilgiselleşmiş bir biçim tek bir anlamı kodlamamaktadır. Bu durum sebeplerinden birisi şüphesiz iletişim esnasında ortaya çıkan edimsel koşullardır. Örneğin Çağdaş Uygurca emir işaretleyen $-(x)\tilde{n}$ biçimbirimi bu işlevine ek olarak isteme anlam alanının rica, yalvarma, istek vb. farklı alt anlamlarını kodlayabilmektedir. Benzer şekilde $-(I)\tilde{s}$ *kerek* yapısı hem gereklilik hem de zorunluluk ifadelerine gönderimde bulunabilmektedir.

Bir biçimbirimin birden fazla kiplik anlamı kodlamasının bir başka sebebi ise, art-zamanlı olarak bir kiplik alanın farklı bir kiplik alandan ortaya çıkması ve bu ifadelerin aynı işaretleyici paylaşmasıdır. Bu bölümde van der Auwera ve Plungian 1998 ve aynı çalışma temelinde, Türk dillerinde kipliğin art-zamanlı haritasını inceleyen Rentzsch 2013 baz alınarak Çağdaş Uygurca olasılık işaretleyicilerinin gelişimi sunulmaya çalışılacaktır. Buradaki amacımız tarihsel dönemlerdeki olasılık işaretleyicileri ayrıca betimlemek değil, Çağdaş Uygurca çok anlamlı olasılık işaretleyicilerine ışık tutmak olacaktır.

Rentzsch'in de belirttiği gibi Eski Türk yazıtlarında hem olasılık hem de daha genel olarak kiplik işaretleyiciler sınırlıdır bu yüzden bu işaretleyicilerin anlamsal yapısıyla ilgili tespitte bulunmak kolay değildir (2013: 134). Yeterlilik ifadeleri için Eski Türk yazıtlarında kullanılan *zarf-fiil+ U-* yapısı bugün Türkçe olumsuz $-(y)AmA-$ dışında, farklı Türk dillerinde kullanılmamaktadır. Diğer taraftan, Eski Uygurcada olasılık için birden fazla işaretleyici bulunmaktadır ve bu işaretleyiciler, bugün Çağdaş Türk dilleriyle yapısal benzerlikler göstermektedir.

Eski Uygurca olasılık hatta daha özel olarak sadece yeterlilik ifadeleri için kullanılan $-(y)U$ *u-* ve *-GAI u-* biçimbirimleri van der Auwera'nın sınıflandırması dikkate alındığında hem katılımcı içi hem de katılımcı dışı yeterlilik ifadelerini kodlar. Oysa *-GAI bol-* sadece katılımcı dışı ifadelere gönderimde bulunmaktadır (Rentzsch 2013: 136).

(115) *Şumnu yekler ada tuda qılu umaz.* (TT, 28,23)

“Cinler, şeytanlar tehlike yaratamaz.”

(116) *Ülgülençsiz üküş burxanlar uluşında bargalı uyur.* (Totenbuch, 902-903)

“Sayısız, pek çok burkanlar alemine varabilir.”

(117) *Anta kergek bolğay tēp edig t(a)varıg y(i)me orunçaq urğalı bolmaz.*
(BTT, 1013-1015)

“Orada gerekli olacak diye mal ve mülkü emanet bırakılmaz.”

Aslında bu bölümde katılımcı içi veya katılımcı dışı ayrımı önemli bir yer tutmamaktadır. Daha önemli olan bahsedilen biçimbirimlerin sadece yeterlilik ifadelerine izin verip, izin ve bilgisel olasılık ifadelerini kodlamamasıdır. Benzer şekilde Eski Uygurca katılımcı içi veya katılımcı dışı olduğuna bakılmaksızın (118)de olduğu gibi sadece yeterlilik işaretleyen *-(y)U bil-*, işlev sahasını genişlemiştir. Bugün etimolojik açıdan eşdeğer olan Türkçe *-(y)Abil-* yeterlilik ifadelerine ek olarak sırasıyla (119)da izin ve (120)de bilgisel olasılık ifadelerine gönderimde bulunabilmektedir.

(118) *Birig işletü bilmeki üze* (Xuanzang VIII: 1042) [Yeterlilik]

“Mürekkep fırçasını kullanmayı bildiği için.”

(119) Ali’ye söyledim içeri istediği gibi girebilir. [İzin]

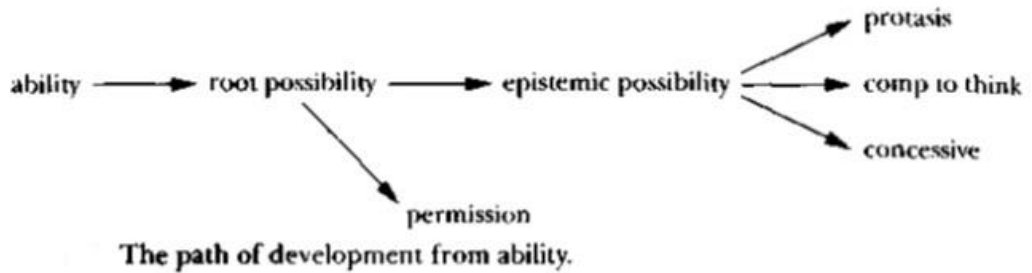
(120) Montu burada olduğunu göre Ali gelmiş olabilir. [Bilgisel Olasılık]

Burada ayrıca belirtmeliyiz, elbette Eski Uygurcada izin ve bilgisel olasılık anlamsal alanları kodlayan farklı işaretleyiciler veya stratejiler bulunmaktaydı. Burada vurgulamak

istediğimiz, art zamanlı anlamsal alanların dile eklenmesi değil aksine tek bir işaretleyiciyi paylaşmasıdır.

Bugün Çağdaş Uygurcada ise, Türkçenin aksine Eski Türk yazıtlarında ve Eski Uygurcada kullanılan biçimbirimler yaşamamaktadır. Birçok Türk dilinde Türkçeye benzer şekilde yaşayan $-(y)U bil-$ biçimbirimi, Çağdaş Uygurcada yerini görece daha yeni bir biçim olan $-(y)AlA-$ 'ya bırakmıştır. İlk olarak 14.yüzyılda, Doğu Orta Türkçesinde kullanılmaya başlayan bu biçim, görece daha eski olasılık işaretleyicilerine yapısal olarak benzer şekilde, sınırlar arası görünüş işaretleyen zarf-fiil eki $-e$ ve asıl anlamını yitiren $al-$ art-eyleminden meydana gelmektedir.

Doğu Orta Türkçesinde salt yeterlilik işaretleyen $-(y)A al-$ biçimbirimi, Eski Uygurca $-u bil-$ 'in aksine, semantik genişleme sırasında izin ifadelerini kodlamamaktadır. Bu durum, Bybee'nın yeterlilik ifadelerinin art zamanlı gelişimini evrensel sayılabilecek şekilde ele aldığı semantik haritasına ters düşmesi bakımından ilgi çekicidir (bkz. tablo 7.) Gerçi sadece izin ifadeleri değil bilgisel olasılık ifadeleri de Çağdaş Uygurcada sıklıkla $-(y)A al-$ biçimbirimiyle kodlanmamaktadır. Fakat bağlamsal okumalarla geleceğe dönük yeterlilik ifadeleri doğası gereği olasılık bildirmektedir.

Tablo 7. (Bybee'a göre Olasılık İşaretleyicisinin Semantik Haritası)

Olasılık ifadeleri için Eski Uygurcada kullanım sıklığı düşük olan ve Doğu Orta Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlayan başka bir biçimde, hipotetik işaretleyici -

sA'ya eklenen *bol-* art fiilinden meydana gelmektedir. Rentzsch'e göre bu biçim olasılık bildirmesinin yanına sıra Babürname'de (1526-1528), izin ifadelerinin kodlanması için de kullanılmaktadır (2011: 84-85). Bugün Çağdaş Uygurcada'da ise, çoğunlukla bu izin işleviyle kullanılan biçimbirim, olasılık işlevini çoğunlukla *-(I)ş mümkün*'e bırakmıştır.

(121) *Su isidi, emdi işletsinüz bolidu.* (MUG 318)

“Su ısındı, şimdi kullanabilirsiniz.”

(122) *İş tügidi, emdi ketseñler bolidu.* (MUG 318)

“İş bitti, şimdi gidebilirsiniz.”

Tömür'e göre yukarıda *-sA+bol-* yapısıyla işaretlenen eylemler gereklilik ifade etmektedir. Fakat gene ona göre, sıradan gereklilik yapılardan farklı olarak bu biçimbirim, onaylama ve izin ifade etmektedir (2001: 317). Aslında Tömür'ün bu biçimbirimi sınıflandırması işlev açısından doğru olmakla birlikte, tezde izin ifadeleri olasılık üst başlığı altında değerlendirilmektedir. Burada hatırlatmamız gerekir ki bu yapının olumsuzu *-mA+sA+bolma-* ilgili bölümde de değindiğimiz gibi izin veya olasılık değil doğrudan gereklilik ifade etmektedir.

Değınmemiz gereken işaretleyicilerden birisi de ilk olarak gene Doğu Orta Türkçesinde kullanılmaya başlayan ve bugün Çağdaş Uygurcada bilgisel olasılık ifadeleri kodlamak için kullanılan en sık biçim olan *-(I)ş mümkün* yapısıdır. İsim fiil üzerine eklenen Arapça kopya yüklemleştirici *mümkın*, Rentzsch'e (2015) göre doğası gereği ilk olarak katılımcı dışı ifadelerle gönderimde bulunmaktaydı. Bybee'ın anlambilimsel haritası baz alındığında, izin ifadelerini kodlamamakla birlikte, bugün Çağdaş Uygurcada bilgisel olasılık ifadelerine gönderimde bulunabilen bu yapı, yeterlilik ifadelerinin evrensel olarak işlev sahasını genişletmesiyle uyumlu görünmektedir.

(123) *Bizniñ bu yerge barmasliqimiz mumkin.* (MUG 267)

“Biz, buraya gitmeyebiliriz.”

(124) *Qariğanda Eli öyde boluşi mumkin.* (Anadil Konuşuru)
 “Görünene göre Ali evde olabilir.”

Yukarıdaki önermelerden ilki olan (123) de isim-fiil *-(I)ş* eki yerine başka bir isim-fiil eki olan *-mAsIıq*’ın kullanılmasının sebebi, gereklilik ve zorunluluk işaretleyicilerine benzer şekilde *-(I)ş mümkün* bileşiğinin de değişken yapıda olmasıdır. Ayrıca belirtmemiz gereken bir konu da, bahsedilen bileşiğin olasılık skalası içerisinde doğrudan uzak veya yakın olasılığa doğrudan atıfta bulunmamasıdır. Örneğin (123)te konuşur önermeyi herhangi bir argümanla destelediği için zayıf bir olasılık söz konusudur. Diğer taraftan (124)te konuşur aynı işaretleyici tercih etmesine rağmen gözlemlerinden yararlanarak önermenin gerçekleşme olasılığını güçlendirmektedir.

Sonuç olarak art-zamanlı olarak Türkçe gibi Türk dillerinin bir kısmında yeterlilik ifadeleri işlev alanını genişletmiştir ve olasılık kipliğinin bütün alt anlamsal alanlarını kodlamamaktadır. Çağdaş Uygurca da ise farklı olarak Doğu Orta Türkçesinde birden fazla biçimbirimin ortaya çıkmasıyla, bu alt anlam alanlarının tek bir işaretleyici de toplanmamıştır. Ek olarak burada belirtmemiz gerekir, bu bölümde ele aldığımız *-(y)AIA*, *-sA+bol-* ve *-(I)ş mümkün* yapıları ayrıca ele alınmayacaktır.

3.2 {-sA+kerek}

Öztürk’e göre Çağdaş Uygurca gereklilik işaretleyicilerin birisi olan *-sA+kerek* bileşiği, hayata geçirilmesi beklenen eylemin muhtemel olduğunu, tahmin edildiğini, yapılması gerektiğini bildirir (2015: 88). Aslında Öztürk’ün ifadelerini incelediğimizde bir eylemin gerçekleşmesinin muhtemel olması ve konuşur tarafından tahmin edilmesi, zaten gereklilikle değil olasılıkla ilgili anlamsal gönderimlerdir. Bir eylemin yapılması gerektiği ise Öztürk’ün bahsettiği gibi tabii ki gereklilikle ilgilidir fakat Çağdaş Uygurca *-sA+kerek* bileşiği, Türkçe eşdeğeri *-sA+gerek*’in aksine dolaylı bir zorunluluk bildirmez. Aşağıda Öztürk’ten alınan örneklerde görüleceği üzere, bilgisel olasılık ifadelerini farklı skalada kodlamasına karşın, bahsedilen biçimbirim Çağdaş Uygurca gereklilik işaretlememektedir.

(125) *Oylaymen ki, siz Şu künlerde her qaçanqidin yaxşı bolsiñiz kerek.*

“Düşüyorum ki, siz bu günlerde her zamankinden daha iyi olmalısınız.”

(126) *Bu toplamdaki rubaiylar yeni rubaiyçiliqmizniñ bir qeder yaxşıraq ulgiliri bolsa kerek.*

“Bu derlemedeki rubailer, yeni rubailiçimizizin çok güzel örnekleri olmalı.”

Önerme (125) gönderici, alıcıya yani ikinci kişiye gönderdiği iletide, kesinliğine emin olduğu bir olasılıktan bahsetmektedir. Burada çıkarılması gereken anlam “iyi olmak zorundasınız” değil aksine “ben iyi olduğunuzu tahmin” ediyorum olmalıdır. Benzer şekilde, (126)da konuşur derleme çalışmasındaki rubailerin alana yeni ve güzel örnekler katacağından bahsetmesi, bu durumun zorunlu olarak gerçekleşmesine değil kendisinin böyle olacağını tahmin etmesini dile getirmektedir. Burada karmaşıklığa yol açan temel etken, Türkçe *-mAll* biçimbirimiyle yapılan çevirilerin her zaman yükümlülük içeren bir zorunluluk bildirdiği düşüncesi olmalıdır. Fakat gereklilik ve zorunluluk bu biçimbirimin işlevlerinden sadece birisini oluşturmaktadır. Bu işlevlerine ek olarak olasılık kipliği de bildirmektedir ve olasılık skalası içerisinde gerçekleşmesi daha muhtemel ifadeleri kodlamaktadır.

Tömür’e göre *-sA+kerek* yapısı, konuşurun belirli gerçekler ışığında önermeye bakış açısını sunmaktadır. Ona göre, bahsedilen yapı bu işlevine ek olarak *bitmemiş şimdiki zaman* (Present Imperfect) da kodlamaktadır (2011: 349).

(127) *Bu yerde yamğur yağsa kerek.* (MUG 348)

“Bu bölgeye yağmur yağacak galiba.”

Yukarıdaki önerme, konuşma anı referans alındığında şimdiki veya geleceğe konuşlanmaktadır. Fakat bu durum, *-sA+kerek* bileşiğinin doğrudan şimdiki zaman veya gelecek zaman işaretlediği anlamına gelmemektedir. Aksine göndericinin tahminde

bulunduğu olasılık ifadesinin geleceğe dönük bir eyleme yönelik olması, önermeyi geçmiş karşıtı bir zaman çizgisine konuşlandırmaktadır.

III. SONUÇ

Buraya kadar yazılanları toparlayacak olursak, kiplik temelde anlamsal bir kategoridir. Fakat bu kategori dile kodlanırken biçimsel bir yön de kazanmaktadır. Tezde, bu biçimsel yönlerden dilbilgiselleşen yapılar, Çağdaş Uygurca özelinde ele alınmaya çalışıldı.

Teorik bölümde kiplik literatürünün bütün kavramlarını ele aldığımızı söylemek zor olsa da, kiplik kavramını oluşturan gerçeklik- gerçek dışılık, tek anlamlılık- çok anlamlılık gibi ikili ayrımlar üzerinde durulmaya çalışıldı. Kiplik literatüründe bugün de tartışılan konular üzerinde durmaktansa, tezin sınırlarına uygun olarak çoğunlukla genel görüşlere uyulmaya gayret edildi.

Çağdaş Uygurcanın kip kategorilerinin ele alındığı bölümde ilk olarak isteme kipleri üzerinde durulmuştur. Burada Çağdaş Uygurcanın dilbilgiselleşmiş isteme işaretleyicilerinin zenginliği göze çarpmaktadır. Emir, istek, gönüllülük, hipotetik gibi farklı isteme anlamlarını kodlayan işaretleyicilere ek olarak geniş zaman işaretleyicisi – (A/U)r da Çağdaş Uygurcanın isteme envanteri içerisinde yer almaktadır. Tezin ilgili bölümlerinde değinmekle birlikte, bahsettiğimiz bu isteme anlam alanları bağlama ve konuşur tutumuna göre ortak işaretleyicileri paylaşabilir. Fakat tezde, bütünüyle edimbilimsel görgüller dikkate alınmadı. Bunun yerine anlambilimsel ve tipolojik ölçütler konularak biçim-işlev denkliği ön plana çıkarıldı. Örneğin emir semantiği güçlü bir istemeyi ifade etmesinin yanı sıra, soru parçacıyla birlikte ortaya çıkmamaktadır. Ek olarak geçmiş zaman koşacıyla karşı-olgusal emir ifadelerinin kurulması mümkün değildir.

İstek kipini ele aldığımız bölümde, standart Türkçede kullanımdan düşmüş olan -A istek işaretleyicisinin etimolojik anlamda eşdeğeri -GAy biçimbiriminin yaşadığı görülmektedir. Farklı çalışmalarda hem eş-zamanlı hem de art-zamanlı olarak bu biçimbirim genellikle sadece istek veya gelecek zaman işlevine değinilmiştir. Tezde ise, iki işlevi bir arada değerlendirilmiştir. Burada belirtmemiz gerekir, -GAy biçimbirimi isteme ifade etmediği durumlarda da kiplik anlamlar taşımaktadır yani çok anlamlıdır.

Gereklilik ve zorunluluğun birlikte ele alındığı bölüm için, Çağdaş Uygurcanın bu iki anlam alanını doğrudan işaretleyicilerle birbirinden ayırmadığını söylemek mümkündür.

Kullanım sıklığı yüksek olan *-(I)ş kerek/lazim/vacib* gibi biçim sözdizimsel yapılar, hem gereklilik hem zorunluluk işaretlemektedir. Hangi anlamın seçileceği, bu işaretleyicilerin eklendikleri eylemin dış dünyadaki yaptırım gücüyle yakından ilişkilidir. Ek olarak kiplik zarflar da gereklilik-zorunluluk ayrımını kodladığını belirtmeliyiz. Fakat tezin sınırları dilbilgiselleşmiş biçimbirimlerden oluştuğu için, kiplik zarflar üzerinde ayrıntılı şekilde durulmamıştır. Bu bölümde dikkat çeken başka bir konu da, Çağdaş Uygurcada önerme-odaklı gereklilik işaretleyen *-gUIUk* biçimbiriminin varlığıdır. Bu biçimbirimin Eski Uygurcada kullanım sıklığı yüksek olmakla birlikte, Çağdaş Türk dillerinde sadece Çağdaş Uygurca ve Halaççada yaşamaktadır. Aslında standart Uygur yazı dilinde kiplik bir anlam taşımayan *-gUIUk* biçimbirimi, Hoten diyalektinde Eski Uygurcaya benzer şekilde gereklilik işaretlemektedir.

Olasılık kipinin ele alındığı son bölümde ise, Çağdaş Uygurcanın hem Türk dillerinden hem de dünya dillerinden ayrılan noktalarının olduğu görülmüştür. Olasılık terimi yeterlilik, izin ve bilgisel olasılık alt anlamsal alanlarını kapsayan bir çatı ulamdır. Bu alt anlamsal alanlar her ne kadar birbirinden bağımsız kiplik alanlar olsa da, art-zamanlı olarak birbirinden gelişmesi ve birçok dünya dilinde ortak işaretleyici paylaşması nedeniyle birlikte ele alınmaktadır. Örneğin Türkçe *-(y)Abil-* ve İngilizce *can* işaretleyicileri bahsedilen bu alt anlamsal alanları işaretlemektedir. Ayrıca bu iki dildeki gelişim de art-zamanlı olarak *yeterlilik>izin>bilgisel olasılık* haritasını izlemektedir. Çağdaş Uygurcada ise durum Türkçe ve İngilizceden daha farklıdır. Art-zamanlı olarak Türkçe *-(y)Abil-* ile kıyaslandığında ilk defa Doğu Orta Türkçesinde görülen ve görece daha yeni bir biçim olan *-(y)AlA* (<-A al-) biçimbirimi, izin ve bilgisel olasılık anlamlarını kodlamamaktadır. Bu iki anlamsal alanlardan ilki olan *izin -sA bol-*; bilgisel olasılık *-(I)ş mumkin* işaretleyicileriyle kodlanmaktadır ve aralarındaki anlamsal geçişgenlik kısıtlıdır.

Ayrıca tezde, Çağdaş Uygurca dilbilgisi kitaplarında genellikle gereklilik veya görünüş işleviyle ele alınan *-sA kerek* işaretleyicisinin bahsedilen işlevlerinin ikincil olduğu, birincil işlevinin bilgisel olasılık ifadelerine gönderimde bulunmak olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada kiplik literatürü bağlamında ağdaş Uygurca dilbilgiselleşmiş fiil çekim paradigmaları ele alınmıştır. Her ne kadar bu paradigmlar çok anlamlı olsa da tezde, belirli anlamsal ve tipolojik ölçütler konularak kip kategorileri sınıflandırılmıştır.

KAYNAKLAR

- Abish, Aynur (2016). *Modality in Kazakh as Spoken in China*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ablahat, İbrahim (1995). *Meaning and Usage of Compound Verbs in Modern Uighur and Uzbek*. Washington: University of Washington
- Adamoviç, Milan (1985). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: E. J. Brill.
- Aikhenvald, Alexandra (2006). *Evidentiality*. Oxford: University Press.
- Aslan, Sema (2007a). İstek Kipliği, Gerçeklik ve Gerçekleştirilebilirlik. VII. Uluslararası Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildiri Kitabı. Cilt I. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 581-590.
- Aslan Demir, Sema (2007b). *Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme*. Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aslan Demir, Sema (2013). Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller. *Türkbilg* 26: 67-90.
- Aydemir, İ. Ahmet (2008). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bacanlı, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Ankara: Asal Yayınları.
- Baisier, Tuerkezhati (2018). *Modern Uygurcada ve Türkçede Geçmiş Zaman: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Bridge, Michelle (2008). *Uyghur Auxiliary Verbs*. Lawrence, KS: University of Kansas. MA thesis.

Bussmann, Hadumod (1996). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. London-New York: Routledge.

Bybee, Joan (1985). *Morphology: A Study of Relation Between Meaning and Form*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.

Bybee, Joan, Revere Perkins ve William Pagliuca (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the World*. Chicago: The University Chicago Press.

Bybee, Joan ve Suzanne Fleischman (1995). Modality in grammar and discourse: An introductory essay. *Modality in Grammar and Discourse*. Ed. Bybee Joan, Fleischman, Suzanne. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing. 1-14.

Coates, Jennifer (1983). *The Semantics of Modal Auxiliaries*. London: Croom Helm.

De Haan, Ferdinand (2004). Typological Approaches to Modality. *The Expression of Modality* (ed. W. Frawley). Berlin-New York: Mouton de Gruyter: 27-70.

Demir, Nurettin ve Sema Aslan (2010). Sıklık Kopyası Örneği Olarak İstek Eki -(y)A. *Turkish Studies* 5/4: 276-290.

Demir, Nurettin (2012). Türkçede Evidensiyel. *Bilig* 62: 97-118.

Doğan, Levent (2012). Uygur Türkçesinde çu, gu, ve ze Edatları. *Turkish Studies* 7/1: 889-902.

Eker, Süer (2002). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Ergönenç-Akbaba, Dilek (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiileri*. Ankara: Grafiker.

Gabain, Annemarie (1975). *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Gabbay, D.- Woods, J (ed.) (2006). *Handbook of the History of Logic (Logic and Modalities in the Twentieth Century)*. C. 7, Amsterdam: Elsevier.

Grosz, P. Georg (2011). *On the grammar of optative constructions*. MIT Diss.

- Hahn, Reinhard (1991). *Spoken Uyghur*. Seattle: University of Washington Press.
- Jespersen, Otto (1924). *The Philosophy of Grammar*. London: Allen-Unwin.
- Johanson, Lars (2003). Evidentiality in Turkic. *Studies in Evidentiality: Typological Studies in Language* 54. Ed. A. Aikhenvald ve R. Dixon. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing. 273-290.
- Johanson, Lars (2009). Modals in Turkic. In Hansen, Bjoern ve de Haan, Ferdinand (ed.) *Modals in the languages of Europe. A reference work*. (Empirical Approaches to Language Typology 44.) Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 487-510.
- Johanson, Lars (2014). A synopsis of Turkic volitional moods. *Turkic Languages* 18, 19-53.
- Johanson, Lars (2016). *Türkçede Görünüş*. Çev. Nurettin Demir. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Johanson, Lars (baskıda). Diskontinuität in der Entwicklung des Türkischen: Aufstieg und Niedergang des osmanischen Optativs. In: *Akten der 6. Deutschen Turkologenkongferenz*.
- Kerimoğlu, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- Kılıç, Filiz (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananlar Diğer Bilgi Kipliklerinin İlişkisi*. Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK.
- Lyons, John (1994). *Semantics I-II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mehmet, Abdülhakim (2006). *Uygur Halk Destanları (İcra Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*. Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Memtimin, Aminem (2016). Volitional moods in Modern Uyghur. *Turkic Languages* 20: 234-245.
- Mikučionis, Ugnius (2007). Some Remarks on the Semantics of the Norwegian Modal Verbs. *Philologie im Netz* 42: 38-54.

Narrog, Heiko (2005). Modality, Mood, and Change of Modal Meanings: A New Perspective. *Cognitive Linguistics*, 16-4: 677-731.

Nuyts, Jan (2006). Modality: Overview and Linguistic Issues. *Modality* (ed. W. Frawley). Berlin: Motuyon de Gruyter: 1-26.

Öztürk, Rıdvan (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: TDK

Öztürk, Rıdvan (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. 3. Baskı, Ankara: TDK.

Palmer, F. Robert (1986). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Palmer, F. Robert (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Papafragou, Anna (2000). *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*. Amsterdam-New York: Elsevier Publishing Company.

Rentzsch, Julian (2005). *Aspekt im Neuuigurischen*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Rentzsch, Julian (2006). Actionality operators in Uyghur. *Turkic Languages*. 10: 2, 193-219.

Rentzsch, Julian (2010). Modality in Turkic between arbitrariness, grammaticality and lexicality. *The Szeged conference, Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics (Studia Uralo-Altaica 49)*. Szeged: Department of Altaic Studies. 469-482.

Rentzsch, Julian (2011). Modality in the Baburnama. *Turkic Languages* 15/1: 78-123.

Rentzsch, Julian (2013). Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası. *bilig* 67: 129-168.

Rentzsch, Julian (2015). *Modality in Turkic Languages: Form and Meaning from a Historical and Comparative Perspective*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

- Rubin, L. Victoria (2010). Epistemic Modality: From Uncertainty to Certainty in the Context of Information Seeking as Interactions with Texts. *Information Processing and Management*, 46: 533-540.
- Sweetser, Eve (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tömür, Hemit (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*. Çev. Anne Lee. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 3.
- Tömür, Hemit (2011). *Hazırqi Zaman Uyğur Tiliniñ Grammatikisi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Usta, Çiğdem (2016). Üçüncü Kişiyeye Emrin Semantiği. *Bilig*, 319-338.
- Uzun, N. Engin (1998). Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü. *Dil Dergisi* 68: 5-23.
- Üzüm, Melike (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Epistemik Kiplik: Kısas-ı Enbiya Örneği*. Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi.
- Yakup, Abdurishid (2009a). Uyghur umlauting: Characteristics, diachronic aspects, consequences and triggers. *Turkic Languages* 13, 34-60.
- Yakup, Abdurishid (2009b). Necessity Operators in Turkish and Modern Uyghur. *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 479-492.
- Yılmaz, Emine (2002). Doğu Türkçesi. *Edebiyat Terimleri Ansiklopedisi*. Ankara.
- Van der Auwera, Johan ve Vladimir A. Plungian (1998). Modality's Semantic Map. *Linguistic Typology* 2. 79-124.

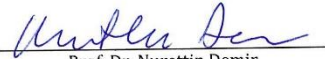
EK 1: TÜRKÇE TEZ ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 30/05/2019	
Tez Başlığı : ÇAĞDAŞ UYGURADA KİPLİK: DİLBİLGİSEL BİÇİMBİRİMLER	
<p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 85 sayfalık kısmına ilişkin, 25/04/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 0 'dır.</p>	
Uygulanan filtrelemeler:	
1- ☐ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- ☐ Kaynakça hariç 3- ☐ Alıntılar hariç 4- ☐ Alıntılar dâhil 5- ☐ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
<p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Adı Soyadı: EMRE ÇETİNKAYA Öğrenci No: N16229694 Anabilim Dalı: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI Programı: ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI	 Tarih ve İmza 30.05.2019
<u>DANIŞMAN ONAYI</u> <p style="text-align: center;">UYGUNDUR.</p> Prof. Dr. Nurettin Demir	

EK 2: İNGİLİZCE TEZ ORIJİNALLİK RAPORU

 <p style="margin: 0;">HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT</p>
<p style="margin: 0;">HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURE DEPARTMENT</p> <p style="text-align: right; margin: 0;">Date: 30/05/2019</p> <p style="margin: 0;">Thesis Title : MODALITY IN MODERN UYGHUR: GRAMMATICALISATIONED MORPHEMES</p> <p style="margin: 0;">According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 30/04/2019 for the total of 85 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 0 %.</p> <p style="margin: 0;">Filtering options applied:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ☐ Approval and Decleration sections excluded 2. ☐ Bibliography/Works Cited excluded 3. ☐ Quotes excluded 4. ☐ Quotes included 5. ☐ Match size up to 5 words excluded <p style="margin: 0;">I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.</p> <p style="margin: 0;">I respectfully submit this for approval.</p> <div style="display: flex; justify-content: space-between; align-items: flex-end;"> <div style="width: 70%;"> <p style="margin: 0;">Name Surname: EMRE ÇETINKAYA</p> <p style="margin: 0;">Student No: N16229694</p> <p style="margin: 0;">Department: MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES</p> <p style="margin: 0;">Program: MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES</p> </div> <div style="width: 25%; text-align: right;"> <p style="margin: 0;">Date and Signature</p> <p style="margin: 0;">30.05.2019</p> <p style="margin: 0;"></p> </div> </div>
<p style="margin: 0;"><u>ADVISOR APPROVAL</u></p> <p style="margin: 0; margin-top: 20px;">APPROVED.</p> <p style="margin: 0; margin-top: 10px;"></p> <p style="margin: 0; margin-top: 5px;">Prof. Dr. Nurettin Demir</p>

EK 3: TÜRKÇE ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 30/05/2019	
Tez Başlığı: Çağdaş Uygurcada Kiplik: Dilbilgisel Biçimbirimler	
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:	
<ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. 	
<p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>	
Tarih ve İmza 30.05.2019	
Adı Soyadı: Emre ÇETİNKAYA 	
Öğrenci No: N16229694	
Anabilim Dalı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	
Programı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları	
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora	
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>	
	
 Prof. Dr. Nurettin Demir	
Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr	
Telefon: 0-312-2976860	Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

EK 4: İNGİLİZCE ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

 <p style="margin: 0;">HACETTEPE UNIVERSITY</p> <p style="margin: 0;">GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS</p>
<p style="margin: 0;">HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES MODERN TURKIC LANGUAGES AND LITERATURES DEPARTMENT</p> <p style="text-align: right; margin: 0;">Date: 30/05/2019</p> <p style="margin: 0;">Thesis Title: Modality in Modern Uyghur: Grammaticalised Morphemes</p> <p style="margin: 0;">My thesis work related to the title above:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Does not perform experimentation on animals or people. 2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). 3. Does not involve any interference of the body's integrity. 4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development). <p style="margin: 0;">I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.</p> <p style="margin: 0;">I respectfully submit this for approval.</p> <p style="text-align: right; margin: 0;">Date and Signature 30.05.2019</p> <p style="margin: 0;">Name Surname: Emre ÇETİNKAYA</p> <p style="margin: 0;">Student No: N16229694</p> <p style="margin: 0;">Department: Modern Turkic Languages and Literatures</p> <p style="margin: 0;">Program: Modern Turkic Languages and Literatures</p> <p style="margin: 0;">Status: ☒ MA   ☐ Ph.D.   ☐ Combined MA/ Ph.D.</p>
<p style="margin: 0;"><u>ADVISER COMMENTS AND APPROVAL</u></p> <p style="text-align: center; margin: 10px 0;"><i>Approved</i></p> <p style="text-align: center; margin: 10px 0;"><i>Nurettin Demir</i></p> <p style="text-align: center; margin: 0;">Prof. Dr. Nurettin Demir</p>

